

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІВЕНТ-ІНДУСТРІЙ, КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА

Дипломна робота на здобуття
освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
на тему:

**СТАРОДРУКОВАНІ ВИДАННЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ
ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVI — XX СТОЛІТТЯ**

Виконала студентка освітньо-професійної програми
I (бакалаврського) рівня спеціальності 034 «Культурологія»
Галузь знань 03– «Гуманітарні науки»
денної форми навчання

Сульжик Юлія Василівна

Науковий керівник:
доцент кафедри івент-індустрії,
культурології та музеєзнавства, к. іст. н.,
доц. **Шатрова Марина Борисівна**

Рецензент:

Заступник директора з наукової роботи
та автоматизації КЗ «Рівненська обласна
універсальна наукова бібліотека» РОР,
к.і.н. **Промська Олександра Леонідівна**

Рівне – 2024

ПЛАН

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ТЕМИ	7
Висновки до розділу 1	15
РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ДРУКАРСТВА В УКРАЇНІ	17
2.1. Історичні передумови виникнення друкарства та його роль у розвитку культури на українських землях у XVI столітті	17
2.2. Книговидавнича діяльність І. Федоровича, його роль у створенні та функціонуванні Острозької друкарні	24
2.3. Острозька Біблія — вершина книговидавничої діяльності І. Федоровича	32
2.3.1. Передумови видання Острозької Біблії 1580—1581 рр.	32
2.3.2. Історія вивчення та описані в літературі екземпляри Острозької Біблії	37
2.3.3. Дослідження вкладних і власницьких записів Острозької Біблії	42
2.3.4. Склад Острозької Біблії джерела видання	45
2.3.5. Особливості поліграфії та художнього оформлення Острозької Біблії	54
2.4. Подальші перевидання Острозької Біблії у XVII—XX століттях	59
Висновки до розділу 2	62
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Особливим періодом в історії української культури можна вважати другу половину XVI століття. Під впливом економічних, гуманітарних, культурних, мистецьких, освітніх процесів, що відбувалися в Європі у цей період, розпочалися радикальні реформи церковного життя, зріс інтерес до просвітницької діяльності. На українських землях у цей час було покладено початок розвитку книгодрукування, що пов'язувалось, насамперед, з ім'ям Івана Федоровича (Федорова). На перетині 1574 — 1575 років сталась знаменна зустріч Івана Федоровича з князем Василем–Костянтином Острозьким. Український магнат, меценат і просвітител ь вже давно планував видання повної слов'янської Біблії. Адже до тієї пори не існувало перекладу Святого Письма на слов'янську мову, а були лише переклади окремих її частин. Для вирішення цього великого завдання князь В.–К. Острозький зібрав у своєму родинному маєтку, в Острозі на Волині, гурток високоосвічених людей, що займалися просвітительською, культурною та літературною діяльністю. Цей гурток поклав початок діяльності знаменитої Острозької академії.

Іван Федорович був тим, хто втілив задум і видрукував першу слов'яномовну Біблію. Особливого значення ця подія набула й тому, що вперше в історії слов'янської Біблії було здійснено колосальну роботу — видання Острозькою академією першого наукового примірника Біблії, після проведеного широкого порівняльного аналізу комплексу першоджерел у пошуках «автентичного» тексту. У Західній Європі таку роботу на той час ніхто не зміг здійснити. Для світової біблеїстики значення Острозької Біблії набуло неабиякого значення. Це стало причиною — що до наших днів збереглося більше 260 примірників цього видання. Сьогодні вони перебувають у архівах, бібліотеках та музеях України, Польщі, Литви, Румунії, Білорусі, Узбекистану, Киргизстану, Греції, Ватикану, Великобританії, Франції, США,

Канади та інших країн. Тому наукове дослідження з історії написання, структурних складових, особливостей декоративного оформлення цієї пам'ятки української культури є надзвичайно актуальним.

Мета дослідження – на підставі аналізу праць вчених з питань історії культури та історії книги зокрема, дослідити передумови видання та проаналізувати особливості Острозької Біблії Івана Федоровича (Федорова) як вершини видавничої діяльності книгодрукаря на українських землях й місця його сподвижницької праці в історико-культурному процесі України.

Згідно з поставленою метою були виконані такі **завдання**:

- визначити історичні передумови виникнення книгодрукування та його роль у розвитку культури й освіти на українських землях у XVI ст.;
- проаналізувати книговидавничу діяльність Івана Федоровича (Федорова), його роль у створенні та функціонуванні Острозької друкарні;
- визначити передумови видання Острозької Біблії 1580 — 1581 рр.;
- дослідити історію вивчення та описані в літературі примірники Острозької Біблії;
- проаналізувати вкладні і власницькі записи Острозької Біблії;
- визначити джерела видання та склад Острозької Біблії;
- охарактеризувати особливості поліграфії та художнього оформлення Острозької Біблії;
- описати подальші перевидання Острозької Біблії.

Об'єктом дослідження є Острозька Біблія Івана Федоровича (Федорова).

Предмет дослідження – книговидавнича діяльність Івана Федоровича (Федорова) на українських землях у XVI ст. та Острозька Біблія як вершина видавничої діяльності відомого книгодрукаря.

Основу **джерельної бази** дослідження складають теоретичні та методологічні праці вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали історію книговидання в Україні взагалі та діяльність Івана Федоровича (Федорова) зокрема. Вивченню діяльності першодрукаря в Острозі та виданню Острозької Біблії присвячено праці: Марії Андрійчук [1], Наталії Бондар [2, 3], Віри

Вздурльської [6], Галини Ковальчук [23—29], Валентини Рожко [60, 61] та ін. Грунтовними є монографії та статті Якіма Запаса [11—12], Ярослава Ісаєвича [16—18], Петра Кралюка [31—34], Євгена Немировського [45—47], Івана Огієнка [51] та ін. Загалом, досліджувана тема є актуальною і потребує історіографічного та культурологічного огляду праць українських вчених.

Методи дослідження. Основними методологічними засадами роботи є принципи історизму, наукової об'єктивності, системності при висвітленні історичних явищ і фактів. Використані також хронологічний та порівняльний методи; історіографічного та джерелознавчого аналізу бібліографічних матеріалів; систематизації, класифікації вивчення масиву документів під кутом зору дослідження історико-культурних процесів в Україні.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вдалося відтворити історичну ретроспективу наймасштабніших подій, пов'язаних із підготовкою, друком і перевиданнями Острозької Біблії. Такий підхід дозволив охарактеризувати роль Івана Федоровича (Федорова) у розвитку освіти й культури на українських землях та оцінити значення його найціннішого видання не лише для українського народу, а й для інших слов'ян, а також наблизив цю інформацію до останніх подій сучасності, пов'язаних із роботою над перекладом тексту Святого Письма.

Практичне значення. Результати цього дослідження дозволяють широкому колу усіх зацікавлених у доступній формі ознайомитись з найважливішими подіями історії книгодрукування в Україні, дізнатися про видавничу діяльність друкаря Івана Федоровича (Федорова) і належним чином усвідомити значення Острозької Біблії. Варто звернути увагу й на те, що у роботі практикується поєднання фактів з богословської літератури та світський підхід до її інтерпретації. Саме це надає дослідженню аргументованого наукового значення.

Особистий внесок здобувача. Всі положення та висновки, винесені на захист, одержані автором особисто.

Апробація результатів дипломної роботи. Результати дослідження оприлюднені на міжнародній науковій конференції: Українська і світова культура в умовах глобалізаційних викликів та війни: XIX міжнар. наук.-практ. конф., 16—17 листоп., 2023 р. м. Рівне: програма. Рівне: РДГУ, 2023. С. 35 [40 с.].

Фрагменти бакалаврського дослідження оприлюднені у формі наукової статті у науково-метричному збірнику:

Сульжик Ю. В., Шатрова М. Б. Передумови виникнення книгодрукування на українських землях у XVI ст. та його роль у розвитку історії культури й освіти. *Актуальні питання культурології*: альм. наук. т-ва «Афіна» кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства. Вип. 23. Рівне: РДГУ, 2024. С. ____ .

Структура роботи. Дипломна робота складається з таких частин:

Вступ, де закладено теоретико-методологічні основи дослідження.

Два розділи, в яких розкривається суть досліджуваної теми, а також реалізуються визначені завдання. Зокрема, у **першому розділі** подано інформацію з історіографічного вивчення за темою дослідження, виділено напрямки наукових пошуків в розрізі цієї теми та названо проблеми, які виникають в ході дослідження. У **другому розділі** подається широкий спектр питань, які прямо чи опосередковано торкаються передумов видання, особливостей структури та змісту Острозької Біблії. Також досліджені властивості декоративного оформлення Острозької Біблії і проаналізована доля перевидань у подальших періодах, аж до XX століття.

Висновки дозволяють підсумувати і оцінити отримані результати.

Список використаних джерел представляє собою перелік всіх матеріалів — 76 назв, які послуговалися у процесі опрацювання над темою дослідження.

Додатки містять зразки стародруків, в тому числі «Острозької Біблії» Івана Федоровича (Федорова).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ТЕМИ

Стародруковані видання часто були об'єктом наукових досліджень українських культурологів, істориків, книгознавців сьогодення. Це засвідчує зібрана і накопичена історіографія, де здійснюється поступ стародрукованої книги в питань огляду як загальних історико-культурологічних досліджень, так і дослідження окремих історичних періодів розвитку стародрукованих видань, через діяльність відомих і невідомих видавців, окремих стародруків та методики їх описування, тощо. В сучасних дослідженнях актуальності отримує проблема історіографічного охоплення розвідок в галузі аналітичного осмислення питання про українські стародруки, де накопичено достатньо знань, що свідчать про зрілість та високий рівень розвитку науки про книгу та її культурний розвиток.

У дипломній роботі зроблено історіографічний і бібліографічний огляд праць з обраної теми для виявлення основних тенденцій сучасних історико-культурологічних досліджень та визначення рівня розробки та напрацювань з найактуальніших науково-дослідних тем.

Найважливішим осередком досліджень з питань вивчення стародрукованих видань в Україні став Інститут книгознавства (раніше — відділ стародруків та рідкісних видань) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. У цій науковій установі знаходиться ядро історико-культурологічних досліджень, об'єктом аналізу яких є стародрукована книга.

Підсумком багаторічної роботи відділу стали репрезентовані у науковому співтоваристві дисертації, монографії та статті, що оприлюднені на сторінках наукового збірника «Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних бібліотечних та архівних фондів», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» та в інших фахових виданнях.

Стародруковані видання є частиною культурної спадщини країни, які з'явилися в книжковому масиві України в період від початку друкарства до 1800 року включно, як правило, вони характеризуються яскравим художнім оформленням, своєрідним шрифтом, композиційною побудовою, методом виготовлення, в основі якого була ручна праця [4, с. 5]. Їх дослідження ставало об'єктом вивчення впродовж XIX — XX століття і дотепер.

Аналіз історіографічних студій з питань дослідження стародрукованих книг зазначеного періоду частково вивчались у наукових публікаціях Лариси Литвинової — вивчення складу та змісту колекційних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в дисертаційних дослідженнях [37], Сергія Міщука — науковий опис стародрукованих книг та рукописів в Україні (другої половини XIX — 30-х років XX століття) [44], Івана Кураса — студіювання проблематики українських стародруків в дослідженнях вітчизняних учених XIX — XX століття [11]. Проте і до сьогодні в українській історіографії відсутня узагальнююча праця з вивчення української стародрукованої книги, як частини комплексного дослідження історії культури України кінця XX — початку XXI ст.

Фундаментальне вивчення дисертаційних досліджень колекційних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського проілюструвала Лариса Литвинова. Зокрема, нею встановлено, що в період з 1993 р. до 2011 р. з цього питання захищено 7 докторських та 55 кандидатських дисертацій, з них 87 % — в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського [12, с. 249].

Стародрукована книга була в центрі досліджень Якіма Запаска та Ярослава Ісаєвича наприкінці XX століття. Як результат, друком вийшла фундаментальна праця «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні» (Львів, 1981—1984), яка заповнила прогалину і стала найповнішим репертуаром стародруків в Україні. Дотепер українські дослідники звертаються до цього видання [11, 18]. Доволі вичерпною й позитивною стала стаття-рецензія відомого дослідника

української стародрукованої книги Євгена Немировського на каталог Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича, де вчений зазначає: «Праця такого значення та масштабу призначена для використання впродовж багатьох десятиріч ..., є найбільшим досягненням у вивченні цієї проблематики» [19, с. 195].

Узагальнений огляд історіографії книговидавничої діяльності в Україні, Польщі та в інших країнах Східної Європи міститься в працях Ярослава Ісаєвича, який досліджував історію стародруків на кирилиці та видавничу діяльність Івана Федоровича. Досліднику належать основоположні студії у вивченні постаті першодрукаря [16—18].

До числа наукових праць Ярослава Ісаєвича увійшла монографія, яка заслуговує особливої уваги. Це — «Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми» [18]. В ній автором проілюстровано розвиток книгописання, книговидання та друкарства на українських теренах, починаючи від рукописності до сучасних видань. Дослідження наповнене науковим досвідом академіка, який репрезентував ґрунтовну історіографію книговидання, що є цінним для подальшого студіювання із зазначеної тематики.

Згадки про дослідників з вивчення стародрукованих книг є і в «Каталозі інкунабул» Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, який упорядкував Б. І. Зданевич та в інших виданнях Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського, авторами яких виступили М. А. Шамрай, І. Б. Торбаков, Б. В. Грановський. Марія Шамрай провела ґрунтовне дослідження маргіналій зі стародруків кирилицею XV — XVII ст. з фондів НБУВ [74]. Суттєвим внеском у вивчення стародрукованих видань з фондів НБУВ є каталог «Кириличні стародруки XV — XVII століття у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського». Видання підготовлене колективом авторів [19]. У цьому бібліографічному посібнику репрезентовано 488 стародруків в кількості 1890 примірників та фрагментів.

Наукове значення має каталог «Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис», підготовлений Наталією Бондар. Це видання стало першою науковою розвідкою кириличних стародруків із повним описом видань Івана Федорова та Петра Мстиславця із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог налічує опис 10 видань у 44 примірниках, із них 5 фрагментів. Також Наталія Бондар здійснила історіографічне вивчення та проаналізувала фахові видання із вивчення стародруків — Павла Попова, Сергія Маслова, Ярослава Ісаєвича, Якіма Запаска, Марії Шамрай.

У науковому фаховому виданні Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського «Наукові праці НБУВ» [49] репрезентовано публікації, які були присвячені, в основному, дослідженню стародрукованих книг із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зібрання стародруків в інших бібліотеках теж були об'єктом аналізу вчених Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема, це: Наталії Бондар «Видання Апостола в українських та білоруських землях упродовж XVI—XVIII ст. та їх примірники у НБУВ» [с. 13—26], Людмили Гнатенко «Львівський Апостол 1574 р. в контексті староукраїнської конфесійної орфографії» [с. 27—39], Галини Ковальчук «Неопублікована інструкція С. І. Маслова по опису українських стародруків» [с. 45—64], Ольги Колосовської «Колекція кириличних стародруків у бібліотеках Народного дому у Львові» [с. 124—131], Василя Дятлова «Києво-Гнилецький монастир у стародруках та рукописах XVI — XVIII ст. (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)» [с. 139—145], Тетяни Антонової «Українські стародруки у фондах Наукової бібліотеки Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича» [с. 146—149], Людмили Дениско «А. С. Криловський як член Комітету по опису українських стародруків XVI

— XVIII ст. при Археографічній комісії Всеукраїнської Академії наук» [с. 150—155] та інші.

Велику частину наукового доробку доктора історичних наук Галини Ковальчук налічують дослідження, які присвячувались, зокрема, стародрукам та видатним постатям, що досліджували і аналізували ці видання [23—29]. Вчена підготувала і видала рукописну інструкцію С. І. Маслова про описування видань XVI ст. — 1825 р.. Ця праця стала першою методичною рекомендацією для українських дослідників щодо опису стародруків [42].

Фаховий збірник «Перші книгознавчі читання», виданий за підсумком книгознавчих читань, що пройшли у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського у 1997 році, вмістив багато досліджень, які присвячувались Сергію Івановичу Маслову [59]. Зокрема, Галина Ковальчук дослідила студії вченого з історії книги, детально зупинившись на його авторській методиці описування та вивчення стародруків [59, с. 28—39].

Галина Ковальчук досліджує стародрук як історичну та культурологічну пам'ятку [29]. Вона заклала фундамент науковим студіям, присвяченим рідкісним та цінним книгам, що допомогло визначити основні питання в галузі теорії й практики книжкового пам'яткознавства. Вчена запропонувала способи розв'язання фахових питань шляхом укладання розділу Державного реєстру національного культурного надбання, де зберігатиметься інформація про книжкову спадщину України. Галина Ковальчук методично визначення критеріїв до книжкових пам'яток і підготувала науково-методичні та практичні вимоги щодо опису та зберігання стародруків, рідкісних і цінних видань XIX — XX ст.

Національна парламентська бібліотека України імені Ярослава Мудрого видала науковий каталог «Видання кириличного друку (1581—1916)» (Київ, 2005), який налічує описи 87 стародруків з фондів бібліотеки, які зберігаються у відділі рідкісних і цінних книг. Найдавніший стародрук, що

представлений у каталозі — Біблія, надрукована І. Федоровичем в Острозі у 1581 році.

Дослідженню походження та історії побутування стародрукованої книги кирилицею на галицьких землях кінця XVIII — першої половини XX століття присвячена стаття Ольги Колосовської [30]. Науковиця відокремила кириличну книгу із фондів бібліотек на галицьких теренах та в Польщі, зокрема, у Львові, Варшаві та Вроцлаві, відновила інформацію про колекції стародруків кирилицею, студіювала конкретні зразки збережених стародруків, склала списки виявлених видань основних галицьких збірок та вказала місце й бібліотечні шифри їх сучасного зберігання.

Олена Клименко досліджувала українські букварі, видані від XVI до XIX століття, від виходу першого друкованого букваря у Львові в 1574 р. [20]. У своєму дослідженні, на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук, спираючись на джерела, що представляють собою самі букварі, які перебувають у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. І. Стефаника, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву м. Львова та ін., нею проаналізовано 23 букварі, які вийшли друком в Україні у XVI — XVII столітті. Вчена зазначає, що в Україні у XVI столітті центрами друку навчальних видань були Львів, Острог, у XVII ст. до них приєдналися Київ, Унів, Почаїв, Новгород-Сіверський та Чернігів [20, с. 6].

Об'єкт досліджень — інкунабули Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, стали наукові пошуки Ігоря Лосієвського, С. Б. Шоломової, О. Л. Грабарчук [38, 39].

Вагомими, під кутом зору методології дослідження, стали оприлюднені праці Івана Огієнка з історії української друкованої книги XVI — XVIII століття за регіональною ознакою, зокрема на Волині, в Галичині, Київщині, Чернігівщині, Поділлі та на східних землях України.

Іван Огієнко був одним із фундаторів досліджень в галузі вивчення історії українського друкарства. Він зібрав та систематизував значне число

інформації, яка тим чи іншим чином торкається питань про українські рукописні та книжкові першоджерела. У фундаментальній монографії «Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства» [51] автором представлено розвідки зарубіжних дослідників поряд із працями українських вчених — дослідників друкарства — Михайла Максимовича, Сергія Маслова, Михайла Возняка, Іларіона Свенціцького, Івана Крип'якевича та ін. Для порівняльного аналізу стародрукованих видань Іван Огієнко надає методичні рекомендації щодо розкриття найдрібніших деталей книжкових пам'яток.

Внесок І. І. Огієнка у розвиток історії культури, видавничої діяльності, історії бібліографії висвітлюється у наукових статтях В. П. Ляхоцького [40, 41]. А саме, ним проаналізовано цю та низку інших праць Івана Огієнка. Видання «Просвітитель: видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)» [41] повністю розкриває його діяльність у галузі редакційно-видавничої справи за кордоном та в Україні.

Значний історіографічний ресурс вміщений у дослідженні І. Смогоржевської «Українські дослідники рукописної і стародрукованої книги 20—30-х років ХХ століття (Західна Україна)», опубліковане на старонках журналу «Київська старовина» (2004, № 1). Автор згадує і аналізує праці І. Огієнка, зокрема «Програму опису кирилівських стародруків», а також «Наголос як метод означення місця виходу стародрукованих книжок» (Львів, 1926), що стали методичними розробками з описування стародрукованих видань.

В контексті нашого дослідження варто згадати методичні розробки з опису стародруків — «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки» (Київ, 2007), які укладались для забезпечення підготовки та реалізації науково-методичного підходу до видання Державного реєстру книжкових пам'яток України. В ньому представлено загальну структуру опису, а репрезентовані зразки документів у додатках для практичної роботи, з

необхідними правилами транслітерації, рекомендованою літературою, інше. Методичні рекомендації умовно діляться на дві частини, які присвячені рукописній та стародрукованій книзі.

Висновок до розділу 1

Підвівши підсумок під вищезазначеним, можна стверджувати, що в напрямі дослідження стародрукованої книги на перетині ХХ — ХХІ століть накопичено достатньо емпіричних висновків, які відображені в численних наукових студіях. Історико-культурологічні дослідження тривають, тематично уточнюються і розвиваються, не дивлячись на бурхливий розвиток новітніх інформаційно-комунікаційних напрямів і розвідок в галузі культурології, соціальних комунікацій, бібліології, документології, ін. Серед основних та найактуальніших науково-дослідних тем можна виділити ті, що присвячені:

- новітнім методологічним принципам вивчення й описування української стародрукованої книги — Галини Ковальчук, Наталії Бондар, Сергія Заремби;

- українським стародрукам в історико-культурному процесі України ХVІ — ХХ століття — Марії Кольбух, Сергія Міщука, Юрія Горбаня та ін.;

- жанровим та видовим особливостям української стародрукованої книги — Олени Клименко, Ігоря Лосієвського, Віри Ройко та ін.;

- особливостям палеографічного та графіко-орфографічного оформлення стародруків — Ярослава Ісаєвича, Марії Шамрай, Ігоря Лосієвського, Євгенії Рукавіциної-Гордзієвської, ін.;

- українським стародрукам в складі фондів архівів, музеїв книгозбірень — Юрія Горбаня, Наталії Бондар, Світлани Зінченко, Ігоря Лосієвського, Віри Ройко, Євгенії Рукавіциної-Гордзієвської, Марії Шамрай та ін.;

- дослідженням палітурного мистецтва української стародрукованої книги — Олени Гальченко, Якіма Запасака, Світлани Зінченко.

Не дивлячись на значну кількість публікацій, що присвячені українським стародрукованим виданням, та здійснюються наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, є напрями, які ще вимагають окремої уваги з боку наукової спільноти. Це, насамперед, представлення загальної методики складання реєстру стародрукованої спадщини, репрезентованої в електронному середовищі та інші. Сьогодні українська стародрукована книга ще не стала також об'єктом єдиного історико-культурологічного дослідження, фундамент для якого уже створений.

Надалі нами планується зосередити вивчення наукової проблеми, розширивши історіографічну та джерельну базу дослідження як відносно вищеназваних публікацій, так і тих, що лишилися поза увагою автора. Дані про них розпорошені по сторінках наукових видань і потребують ще детальнішого виявлення та глибокого аналізу в межах комплексного дослідження розвитку історико-культурологічної спадщини України.

РОЗДІЛ 2

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДРУКАРСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Передумови виникнення книгодрукування на українських землях у XVI ст. та його роль у історії розвитку культури й освіти

Важливим періодом у піднятті стану національної свідомості в країнах Центрально-Східної Європи стало XVI ст. Ця ознака досить вдало позначилася на розвитку освіти та культури, а це, зі свого боку, значно вплинуло і на суспільно-політичне життя на українських землях. Варто зауважити й те, що поживавлення культурно-просвітницької діяльності у східній частині Європи не була чимось випадковим чи спонтанним, а стала переконливим продовженням процесів, які розпочалися раніше в інших європейських країнах. Відтак, у цій частині роботи розглянемо основні тенденції суспільного розвитку та їхній зв'язок із виникненням книгодрукування в Україні у вказаний період.

Умови, у яких відбувався розвиток української культури, були досить складними. Важливою чи не основною умовою розвитку культури будь-якого народу є наявність власної держави. На превеликий жаль, залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі, було причиною відсутності державності в українців у цей період. Люблінська унія 1569 р. призвела до того, що в межах однієї держави опинилися більшість українських земель. Це, з однієї сторони, сприяло культурному зближенню населення, а з іншої — запустило процеси окатоличення та полонізації українців. Церкві належало важливе місце в культурному розвитку цього періоду. Підписання Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризових явищ у православної церкві та втратою нею привілейованого становища в суспільстві, що негативно відбилось на розвитку української культури зокрема. На розвитку культури позначилася також боротьба різних станів українського суспільства за свої національні та релігійні права.

У XVI столітті українська культура підпадала під вплив культурно-ідеологічних течій, які розповсюджувались у цей період в Європі. Із заходу на схід українськими землями ширилися традиції, пов'язані з Відродженням, Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні та освітні діячі, вбираючи нові європейські ідеї цього періоду, шукали в них шляхи вирішення тодішніх проблем своєї землі.

Писемну мову українців та білорусів у XVI столітті називали «руською». У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, нею велося діловодство в судах і державних установах тощо. У змісті багатьох тогочасних документів вчені зазначають вплив усної народної мови. Сьогодні дослідниками вважається, що в XVI столітті в руській мові, під впливом усного народного мовлення, з'являються риси української літературної мови.

Однією з перших рукописів, перекладених із церковнослов'янської тогочасною українською мовою, було Пересопницьке Євангеліє, написане в монастирі в селі Пересопниця на Волині. Багатьох дослідників цієї унікальної пам'ятки вражають талант і сміливість його перекладачів — архімандрита Пересопницького монастиря Григорія і сина священнослужителя з міста Сянок Михайла Василевича. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, а й наводили їх тлумачення й добирали синоніми.

Трохи пізніше з'являються інші переклади релігійних текстів українською мовою — Крехівський Апостол (60-ті рр. XVI ст.), Волинське Євангеліє (1572 р.) та інші.

Відомий сьогодні дослідник Іван Огієнко зазначає на тому, що основні ідеї реформаційних рухів, які сильно сколихнули розвинуті європейські держави, перекинулися по інерції в Польщу, а звідти — і на західноукраїнські землі. Для українського народу реформація принесла багато нових ціннісних ідей, які досить швидко розповсюджувались серед широких верств населення.

Громада все частіше почала піддавати сумніву канони традиційної релігії, проголошеної вищим духовенством. Велика кількість католицьких та православних священнослужителів була дискредитована своїми вчинками, а це позбавляло їх авторитету та поваги серед прихожан. Поширення освіти серед пересічних людей могло врятувати ситуацію. А це сприяло б утвердженню національних та релігійних цінностей. Як наслідок, стали виникати церковні братства, діяльність яких була спрямована на захист духовності та культури українського народу [51].

Головною тенденцією, яка посприяла зміні свідомості людей, став процес занепаду ідеї про унікальність церковної та літературної мови. В результаті цього утверджується нова українська літературна мова, що максимально наближається до народної говірки. Як підсумок — у цей час відразу з'явилася низка перекладів Святого Письма та починають видаватися нові книжки [51].

Саме на цьому відтинку історії починає свій відлік книгодрукування в Україні. Воно стало невід'ємною частиною української культури та освіти. Слід зазначити — друкарство не було сутодосягненням слов'ян, а набуло поширення на наших землях завдячуючи культурним впливам Західної Європи. З цього приводу український науковець Петро Михайлович Кралюк акцентує увагу на тому, що першим книгодрукарем справедливо називають німецького ремісника Йогана Гутенберга, який впродовж 1455 — 1456 рр. видав у Майнці Біблію — першу в історії друковану книгу. Та вже до кінця XV століття друкарні існували майже у всіх великих європейських містах. Але, в православно-слов'янські країни Східної Європи книгодрукування прийшло із значним запізненням [32, с. 8].

У науковій спільноті до цього часу існують суперечки щодо того, коли й де саме виникла перша друкарня на українських землях. Проте, більшість вчених схиляються до того, що початок історії вітчизняної книговидавничої діяльності слід починати з діяльності Краківської кириличної друкарні, яка працювала з кінця XV століття. Друкарня була

створена для забезпечення культурно-освітніх потреб українців та білорусів і мала тісний зв'язок з культурними осередками на українських землях. Згодом свої друковані видання на нашій території поширювали через діяльність білоруського першодрукаря Франциска Скорини та публікації заблудівської друкарні гетьмана Великого Князівства Литовського — Гната Ходкевича [16, с. 29].

Одним із критичних періодів у культурному житті України стала поява друкованих видань. Перші п'ять книг, надрукованих кириличним текстом старослов'янською мовою, вийшли друком у 1491 р. в краківській друкарні німця Швайпольта Фіоля з Нойштадту [17, с. 13]. Він вперше застосував у своїх книгах двоколірний друк. Починаючи з 1517 року в Празі, а з 1525 року у Вільно друкарським мистецтвом займався Франциск Скорина. Його видання за рівнем художнього насичення були вищими за всі попередні слов'янські примірники [8].

Першодруки білоруса Франциска Скорини відкрили шлях до використання протестантської літератури на українських землях. Ці події сприяли розповсюдженню наукової літератури із Західної Європи. Однак першодрукарем в Україні історична наука вважає Івана Федоровича (Федорова). Є досить суперечливе ставлення істориків щодо постаті друкаря. Яким Запаско вважає, що Іван Федорович заклав міцний фундамент для поширення друкарства в Україні, а разом з цим розвитку освіти й літератури [8]. Іван Федорович разом із Петром Мстиславцем в Заблудові видали «Євангеліє учительне», а через рік — Псалтир та Часослов [16, с. 126—127]. У Львові Іван Федорович (Федоров) надрукував «Апостол» (див. додаток А). Праця над ним тривала майже рік — з 25 лютого 1573 р. до 15 лютого 1574 р. За дослідженнями Галини Ковальчук, завідувачки відділу книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, у 1578 р. в Острозі Іван Федорович надрукував «Буквар». Книги друкаря видавалися на білому високоякісному папері місцевого виробництва (папірень Буська і Лівчич) та привізному (з Крешович, Могили, Прондника, Духацького)

[29, с. 8]. Львівський єпископ Гедеон Балабан переніс місце проживання до Львова у 1576 р. і тут, після смерті в 1583 р. Івана Федоровича (Федорова), допоміг Львівському братству викупити верстати друкаря.

Першим маляром, причетним до оздоблення друкованої книги, є львівський майстер Лаврін Пухала (Пухальський) (1540-ві — 1608 рр.). Документально підтверджені його близькі взаємини з друкарем Іваном Федоровичем описують майстра, як представника тогочасного українського середовища, з яким друкар підтримував тісні контакти під час свого проживання у Львові [12, с. 85]. Лаврін Пухала — один із авторів проекту мистецького оформлення львівського «Апостола» 1574 року [17]. В історії української книжкової гравюри цього періоду спостерігається орієнтація в оздобленні видань на західноєвропейську традицію.

В контексті цієї тези, варто пригадати стосунки Івана Федоровича з вроцлавським гравером Блазіусом Ебішем та Венделем Шарфенбергом із Кракова, що гравіювали львівського «Апостола» в 1574 р. [17].

Історична доля ставила український народ в умови державного співжиття з його ближчими сусідами, поляками, в яких книгодрукування виникло в 1473—1474 рр. [15]. А це явище дозволяє припустити, що на українських землях друкарні з'явилися ще наприкінці XV століття. Адже, книгодрукування в Італії та Голландії з'явилося в 1465 р., в Чехії та Швейцарії — 1468 р., Франції — 1470 р., Угорщині — 1473 р., Англії — 1476 р. Навіть у Північній Америці початок книгодрукування датується з 1639 року. До 1500 року в 246 містах Європи працювало 1099 друкарень, що випустили більше як 40 тис. видань, загальним накладом близько 12 млн. примірників [15].

Перші українські друкарні випускали книги польською та латинською мовами, і цим, власне, відрізнялися від московських. В Московії їх друкували виключно церковнослов'янською мовою. З плином часу в Україні зростає число друкарень. Наприклад, в Галичині в XVI столітті функціонували друкарні Михайла Сльозки, єпископа Арсенія Желіборського, єпископа

Йосипа Шумлянського; в Стрятині, Крилосі, Угорцях, Уневі, Перемишлі; на Волині — в Дермані, Костянтинові, Почасві, Рахманові, Четвертні, Луцьку, Чорні, Кременці, Житомирі [51, с. 99].

Серед числа друкарів, які працювали в школі при Львівському братстві були справжні майстри Ренесансу — Лавриш Пилипович, Гриць Іванович. В якості друкаря працював Тимофій Касіянович — перекладач з грецької мови. Михайло Сльозка, Андрій Скульський, Сачко Сідлер, Семен Корунка відкрили свої власні друкарні. Український історик Дмитро Антонович вважав, що ціла атмосфера друкарського життя була перейнята духом ренесансу [51, с. 117]. Українське життя, насичене ідеями ренесансу, у побуті та в мистецтві, і гуманізм, як інтелектуальна, похідна від Ренесансу течія, відіграли важливу роль в перехідний час, коли національний рух в Україні відходив із рук магнатської шляхти, а козацька верства ще не була в силі взяти його до своїх рук. Український гуманізм в XVI столітті відіграв те значення в розвитку української складової історико-культурних змін в суспільстві, яку українофільство в XIX столітті в Україні, що була під владою Російської імперії.

Означені події переконливо підтверджують велику потребу для українського народу в друкованому слові, де на відміну від Московської держави, не могла працювати ні одна друкарня. Значна кількість українських друкарень ставила українську культуру в один ряд з найрозвинутішими в культурному відношенні західноєвропейськими державами.

Як слушно зазначає історик Володимир Овчінніков, друкарство на українських землях виникло і утвердилося завдяки підтримці окремих меценатів. Саме тому не випадково перші друкарні починають функціонувати у Львові, що на той час був важливим центром політичної, економічної та культурної діяльності міщанства й Острозі — резиденції найбагатшого і найвпливовішого українського магната — В.-К. Острозького [50, с. 346].

Отже, фінансування книговидавничої діяльності з боку заможних верств населення дає підстави позитивно оцінювати їхню благодійність. Адже вони

свідомо дбали про поширення культурно-просвітницької діяльності серед різних суспільних прошарків, що дозволяло людям переоцінити укорінені норми й традиції, запроваджені церковнослужителями та самостійно розібратися зі своїми життєвими орієнтирами завдяки новій інформації, отриманій з книги. А також такі дії меценатів піднімали їхній авторитет в очах пересічних українців і дозволяли отримати належну підтримку інших своїх ініціатив з боку населення.

Ярослав Ісаєвич в одній зі своїх публікацій наводить статистичну інформацію, яка спонукає до роздумів. Так, з числа усіх книг, виданих на території України до 1648 р., 75 % були надруковані церковнослов'янською мовою. При цьому, автор підкреслює, що в нашій державі у ті часи ця мова сприймалася як найвищий стиль рідної літературної мови. В Україні та Білорусі збереження архаїчних форм у друкованих текстах варто розглядати крізь призму опору денаціоналізації, що нав'язувалася ззовні. Загалом, впродовж 1574 — 1648 рр. на наших землях діяло 25 друкарень (17 із них видавали книжки переважно церковнослов'янською і українською мовами, а 7 друкувати тексти латинською і польською) [16, с. 33].

Початок розвитку книговидавничої діяльності в Україні був нелегким, адже в історичних довідках зафіксована інформація про спроби державної еліти контролювати цей процес. Відомі накази про запровадження цензури у цій сфері. За твердженнями різних вчених, у свій час навіть магнат Василь–Костянтин Острозький був попереджений про те, щоб його друкарня не видавала видань без позитивного рішення короля. Вражаючою подією стала конфіскація полемічного твору Мелетія Смотрицького «Тренос», який був виданий Віленською братською друкарнею, а керівник за це був ув'язнений. З цього приводу в релігійних колах не було одностайності. Церковні діячі домагалися посилення державного контролю над книговидавництвом. Відтак автори католицького віросповідання вимагали заборони виходу у світ некатолицьких публікацій [54, с. 44].

Але, недивлячись на всі труднощі та завади, українське книговидання досягає найвищого ступеню свого розвитку саме наприкінці XVI — початку XVII ст. Особливим періодом, що сприяє його піднесенню, стає культура епохи Відродження зі своїми гуманістичними ідеалами, яка в центр суспільно-історичного розвитку ставить людину з її цінностями, потребами, проблемами. Тому українські друкарі прагнуть поєднати у своїй роботі найкращі вітчизняні практики та успішний досвід інших країн. Така позиція книгодрукарів обумовила те, що друкарство на наших землях за своїм змістом та характером швидше наближалось до Західної та Центральної Європи, ніж до Росії. Проте, книги, що друкувалися в Україні були більш секуляризовані. Їх активно починають використовувати в школах та для домашнього читання. Через те, що накладі друкованих видань були обмеженими, а попит на них постійно зростав, бажаючі часто їх переписували. Таким, чином, книга стає не просто джерелом знань чи засобом задоволення інтелектуальних потреб людини, а перетворюється у важливий чинник культурного та суспільно-політичного життя.

2.2. Книговидавнича діяльність Івана Федоровича, його роль у створенні та функціонуванні Острозької друкарні

Вагомі українські дослідники історії нашої країни переконливо доводять, що першим українським книговидавцем слід визнати Івана Федоровича (Федорова). У своїй роботі ми підтримуємо таку точку зору і в цій її частині спробуємо вивчити вплив та значення діяльності українського першодрукаря на культурне, освітнє та політичне життя нашого народу.

До того часу, як розпочати свою книговидавничу діяльність на українських землях, Іван Федорович (Федоров) проживав у різних країнах, в кожній з яких залишив про себе пам'ятну згадку. Біографічних фактів про книгодрукаря насправді є дуже мало і багато із них суперечать один одному.

Проте, це не перешкоджає тому, аби сформувати узагальнений та стислий опис його життя і діяльності.

Ярослав Ісаєвич пропонує визнати орієнтовною датою народження Івана Федоровича (Федорова) 1510 р. Він обґрунтовує свою точку зору тим, що Іван Федорович (Федоров) навчався у Краківському університеті і здобув там ступінь бакалавра у 1532 р. (ці підрахунки ґрунтуються на таких даних: до вишу вступали молоді люди у віці 15 — 18 років, а перший ступінь отримували через 2 — 3 роки) [16, с. 30].

Близько десяти років книгодрукаря було витрачено на будівництво та відлиття шрифтів. Всі ці роки Іван Федорович (Федоров) власноруч створював техніку для книгодрукування. Створюючи форми своїх власних літер, він базувався на традиціях слов'янської писемності та слов'янської писемної графіки.

Старт у книговидавничій діяльності І. Федорович (Федоров) здійснив у Москві. Впродовж 1564 — 1565 рр. він видав дві релігійні книги — «Апостол» та «Часослов». Але, через переслідування консервативно налаштованого православного духовенства, він був змушений залишити Московію. За дослідженнями вчених, його докоряли в тому, що тексти книг мають багато ересей, які розхитують авторитет церкви та нищать її духовні цінності. За неофіційним припущенням І. Федорович (Федоров) став конкурентом для переписувачів книг. Подібне становище часто спостерігалось і в країнах Західної Європи [32, с. 8].

Більше того, є докази, що І. Федорович (Федоров) до цих подій займався видавничою діяльністю у т. з. Анонімній друкарні, що у Москві (ці видання не мають ні дат, ні вказівок про місце друку). Припущення причетності книговидавця до неї підтверджує єдність деяких рис у поліграфічному виконанні анонімних видань із першодруками І. Федоровича (Федорова) та П. Мстиславця [16, с. 30].

Невдалі спроби налагодити книговидавничу діяльність на російських землях І. Федоровича (Федорова) та П. Мстиславця спонукає їх переїздити до

Великого князівства Литовського, де отримує підтримку своєї діяльності з боку гетьмана Гната Ходкевича. Український політичний діяч виступав за автономію своєї держави та сповідував православну релігію. У зв'язку з тим, що гетьман планував створити кириличну друкарню, зустрівши вигнанців-книгодрукарів із Московії, відразу виділив потрібні для її заснування кошти у своєму маєтку в Заблудові. За дослідженнями вченими, цілком ймовірно, саме І. Федоровича було призначено дяконом у місцевій церкві [54, с. 54].

Водночас у заблудівській друкарні І. Федорович (Федоров) та П. Мстиславець з липня 1568 р. до березня 1569 р. надрукували «Євангеліє учительне» — переклад збірки казань, укладеної константинопольським патріархом Іоанном IX Агапітом на церковнослов'янську мову. Наукові розвідки багатьох дослідників дозволяють відтворити розподіл функцій між цими книгодрукарями. Наприклад, І. Федорович (Федоров) займався організаційними та економічними питаннями, створював проекти майбутніх видань. В той час, як П. Мстиславець займався, власне, технічним напрямком, що супроводжував процес підготовки нових книг до видання (гравіювання ілюстрованого матеріалу, виливання друкарських шрифтів та інше). Варто зазначити, особливістю друкованих текстів І. Федоровича (Федорова) був високий рівень грамотності та стилістичного оформлення, що свідчить про хорошу на той час освіту і його літераторський талант [55, с. 34].

На українських землях зафіксовано два періоди життя і діяльності Івана Федоровича (Федорова): львівський — 1572—1574 років та 1582—1583 років, та дермансько-острозький — 1575—1581 років.

Іван Федорович (Федоров) переїздить до Львова у 1572 році. На той час це місто було впливовим східнослов'янським культурним осередком та потужним торгівельно-промисловим центром. У другій половині XVI століття тут активізується національно-релігійна та антифеодальна боротьба. Незабаром у Львові починає працювати Успенське церковне братство, що об'єднало навколо себе українців центральної частини міста. У цьому оточенні

І. Федорович (Федоров) мав намір знайти підтримку своїх ініціатив у книговидавничій справі на українських землях.

Історики книги, зокрема Я. Головацький, Є. Бандтке, Д. Зубрицький та Д. Коляда висловлювали думку про існування кириличного книгодрукування у Львові ще до приїзду І. Федоровича (Федорова). Вони спрямовують свою думку до того, що теоретично складно уявити відсутність у такому центрі культури й освіти майстрів та знавців книговидання. Історичних доказів, які б підтверджували ці факти немає, але якщо мати на увазі можливість існування такого осередку у тогочасному Львові, то він, очевидно, був малопотужним і працював впродовж дуже короткого часу [50, с. 348].

За дослідженнями Ярослава Ісаєвича, Іван Федорович (Федоров) звернувся по допомогу до заможних українських купців Львова та православних шляхтичів, але сприяння у реалізації своїх планів знайшов серед простих людей, які, відповідно, зрозуміли роль та значення кириличної друкарні для зміцнення національної культури й освіти. Дослідники української книги стверджують, що Леонтій — настоятель Онуфріївського монастиря, надав друкареві кредит, а сідляр С. Каленикович безкоштовно запропонував житло, також позичив гроші та допоміг владнати зв'язки з купцями та ремісниками Кракова.

У 1573 р. або 1574 р. (щодо цієї дати і тепер точаться дискусії) львівська друкарня Івана Федоровича (Федорова) розпочала свою діяльність. Саме тут він був одночасно її власником, видавцем і друкарем. Водночас це створювало додаткові труднощі, але з іншого боку розкривало творчі ініціативи та можливість втілити у життя свої літературні смаки й уподобання [16, с. 35].

Іван Федорович (Федоров) розпочав свою видавничу діяльність на українських землях із друкування богослужбової книги «Апостол» (1574 р.) (див. додаток А). Це було, фактично, перевидання московської редакції 1564 р. Проте, на увагу заслуговує післямова до цього твору, яка за літературними здібностями значно перевищує твори Петра Мстиславця, який здійснював самостійну видавничу діяльність у Вільні [56, с. 36].

З часом Іван Федорович (Федоров) видає ще одну масштабну працю — «Буквар» — перший друкований шкільний підручник східнослов'янською мовою. Початковий тираж цього видання складав 2000 примірників і був виданий для потреб місцевих шкіл, в яких навчали дітей кириличній абетці. Не випадково мовою друку автор обрав церковнослов'янську, оскільки у ті часи вона вважалася літературною і свідчила про високий художній стиль [56, с. 38].

Друкарня у Львові не принесла Івану Федоровичу (Федорову) належного матеріального достатку. Крім того, він представив її приміщення під заставу для погашення частини боргу, але так і не зміг повністю розрахуватися зі своїми кредиторами. Тому першодрукар знову почав шукати небайдужих людей до долі української освіти й культури, які б допомогли йому реалізувати свою просвітницьку діяльність. У цей раз прихильність до Івана Федоровича (Федорова) проявив магнат Речі Посполитої — київський воєвода Василь—Костянтин Острозький. Співпрацю між ними варто виділити в окремий період книговидавничої діяльності Івана Федоровича (Федорова) на українських теренах [54, с. 67].

Отже, друкарська справа Івана Федоровича (Федорова) стала визначальною віхою у розвитку культури й освіти не лише в Україні, а й за її межами. Вона суттєво піднесла рівень національної свідомості українського народу та сприяла його духовному відродженню. Це і дає підстави запевняти, що книговидавнича діяльність, у той період, відповідає назрілим потребам суспільства. І хоча матеріальний дохід, отриманий від друку своїх книг, був незначним, що не дозволяло І. Федоровичу (Федорову) повністю реалізувати свої інтелектуальні можливості, він все таки отримував підтримку серед небайдужих жителів. Всюди, де перебував книговидавець, він залишив по собі пам'ятний слід. На різних землях, у різних державах його діяльність об'єднує спільна мета та місія, яка спрямувала майбутній шлях розвитку історії, освіти та культури.

В 1575 році книгодрукаря Івана Федоровича (Федорова) запрошує до свого маєтку князь Костянтин Острозький для реалізації своїх планів — видання Біблії. Проживаючи в маєтку багатого та знатного в Польщі, Литві й Україні князя Іван Федорович (Федоров) проявляє себе як талановитий організатор і невтомний прихильник друкарства. Він глибоко усвідомлював власну просвітницьку роль.

За дослідженнями українського вченого В. Рожко, впродовж другої половини XV та XVI століття місто Острог стає самостійним культурним центром Волині, а з часом за своїм рівнем освітньо-інтелектуального потенціалу наближається до Львова. Найвищого рівня культурного розквіту він набирає завдяки князю В.–К. Острозькому, який заснував тут академію та друкарню. Діяльність цих закладів не було випадковістю, а пояснювалось необхідністю захистити українське православ'я [61, с. 54].

На думку І. Огієнка, церковні діячі, які не підтримували православної віри, одним із інструментів своєї боротьби зробили Святе Письмо, трактуючи його у вигідному для себе руслі. Саме вказаний факт став визначальним, коли В.–К. Острозький вирішив видати повний текст Біблії, аргументуючи це тим, що у такий спосіб він зможе «дати до рук своєму народові найміцнішу зброю». В Острозі І. Федорович (Федоров) проводить два роки свого життя, а тим часом магнат В.–К. Острозький шукає біблійні тексти та підбирає учителів [61, с. 55].

Отже, робота з підготовки до видання Біблії обумовила потребу в функціонуванні школи та друкарні.

За науковими студіями Івана Огієнка, думка про заснування Острозької друкарні зародилась у Костянтина Острозького від спілкування з князем Курбським, який на той час створив у своєму маєтку школу та запрошував до неї вчених. Плани князя Острозького були значно грандіознішими — переклад і друк повного тексту Біблії церковно-слов'янською мовою. Викликане це було боротьбою православних верств українського населення проти католицької експансії і реформаторських течій. На початку 1570-х років князь шукав

необхідні для публікації Біблійні списки. Посланці князя обійшли багато монастирів у Греції, Сербії, Болгарії, Римі та Константинополі. Редактором видання і збирачем списків був призначений ректор Острозької академії Герасим Смотрицький. Цей амбітний проект вимагав будівництва нової, власної друкарні в Острозі [51, с. 126].

На початку 1575 року князь Костянтин Острозький призначає І. Федоровича управителем друкарні при Дерманському монастирі, де він пропрацював два роки, очікуючи повернення посланців князя зі списками Біблії. Дерманський Свято-Троїцький монастир на той час був одним з найбагатших монастирів Волині і слугував у якості резиденції князів. Призначення управителем І. Федоровича, на думку О. Фотинського, свідчило про намагання створити тут культурно-освітній осередок. Також обіймання посади управителя І. Федоровичем служило матеріальним забезпеченням друкаря та його сім'ї. Діяльність книгодрукаря в Дерманському монастирі можна розглядати як своєрідний місток між Острогом та Львовом з його братством. В цей період архімандритом монастиря був Генадій, афоніт і намісник львівського Онуфріївського монастиря. Часи ігуменства Генадія пов'язують із культурно-просвітницькою діяльністю у Дерманському монастирі, де він мав багату бібліотеку. В монастир, на запрошення князя приїздили вчені з різних країн, працював культурно-освітній гурток. Тут, в Дермані, І. Федорович був не тільки простим виконавцем технічних завдань, а й брав активну участь у підготовці та редагуванні текстів для майбутніх книг, що мали бути видрукувані в Острозі.

Накінець, у 1577 році для повноцінної роботи відкривається Острозька друкарня. За допомогою Лавріана Поповича, І. Федорович відливає металеві літери. Праця в Острозькій друкарні була найбільш плідною. Випробовуючи нове устаткування, друкар у 1578 видає острозьку Азбуку (зберігся один її примірник). Першими з великих своїх задумів Костянтин Острозький розпорядився надрукувати Новий Завіт та Псалтир, які стали першими книгами друкарні і були видані у 1580 році. Одночасно на 52 листах була

надрукована «Книжка зібрань речей найпотрібніших, коротко викладених» Тимофія Михайловича — перший в історії вітчизняної бібліографії абетково-предметний покажчик до Нового завіту, за допомогою якого можна швидко знаходити новозаповітні тексти. А 5 травня 1580 року вийшла друком «Хронологія» («Которого ся місяця що за старих віків діяло короткий опис») білоруського поета-протестанта Андрія Римші [51, с. 407].

Після довготривалої підготовчої роботи 12 серпня 1581 року вийшла у світ найважливіша книга, надрукована в Острозі — Біблія. Видання цієї книги стало доленосною подією в історії культури східних слов'ян. Біблія Острозька — це шедевр давньоукраїнського друкарського мистецтва і найбільший шедевр її видавця — Івана Федоровича (Федорова). Після її видання в роботі Острозької друкарні настала тривала пауза. Так, стало відомо, що наприкінці свого життя І. Федорович повертається до Львова, де починає займатися винахідництвом у галузі артилерійської справи. Результати своїх досягнень він власноруч показував імператору Рудольфу II у Відні. Проте, головним завданням книгодрукаря була підготовка до відкриття нової друкарні — власного родинного підприємства. Дослідники констатують, що І. Федоровичу в цій справі могли допомагати син Іван та ще деякі родичі, які також виявили інтерес до друкарства [51, с. 228].

Отже, варто належним чином оцінити внесок І. Федоровича у розвиток видавничої справи в Острозі. Завдячуючи його новаторському таланту було розроблено характерні норми у мовному та стилістичному оформленні видань, що значно спростило видання книг. Так як острозькі вчені працювали з грецькою граматиною, то першодрукареві вдалося уніфікувати єдиний варіант церковнослов'янської мови, який став популярним і за межами України. Завдячуючи невтомній рутинній праці І. Федоровича (Федорова) розпочала свою роботу Острозька академія. З тих пір, друкарня в стінах цього вищого навчального закладу стала втіленням в Україні західноєвропейського типу видавництва при школі вищого типу і науково-літературного гуртка книжників. Отже, князь В.–К. Острозький, запросивши видавця до свого

маєтку, не лише отримав підтримку низки своїх власних задумів в духовній та освітній галузях, але й здобув беззаперечний авторитет мецената й ідеолога національно-релігійного відродження всього українського народу.

2.3. Острозька Біблія — вершина книговидавничої діяльності

I. Федоровича

2.3.1. Передумови видання Острозької Біблії 1580 — 1581 рр.

В Острозі, дякуючи старанням роду князів Острозьких, зародилася східноєвропейська освіта і наука. Наприкінці XVI — на початку XVII століття осередком української освіти та культури, провідною науковою установою стала Острозька академія (1576—1636 рр.). Вона набула ролі інтелектуального центру України і стала першою українською вищою школою, відкритою князем В.–К. Острозьким, що увіковічила його ім'я. На той час на Волині сформувалися сприятливі умови для розвитку української культури. Провідну культуротворчу місію взяли на себе волинські землевласники. У цей період, для отримання посади в установах, необхідно було досконало володіти українською, латинською та польською мовами, а система церковної освіти чи домашнього навчання дітей міщан уже не відповідала вимогам часу. До того ж, навчання у закордонних вузах потребувало значних матеріальних витрат.

Кінець XVI століття — це період розквіту, який характеризується різнобічністю наукової діяльності, активними науковими пошуками. Простежується прагнення до володіння декількома іноземними мовами: німецькою та французькою, німецькою та англійською. Виникає суперечність між потребою у високоосвічених, дипломованих педагогах та відсутністю їх у Російській імперії. Вирішити ці складні проблеми взяв на себе князь Василь–Костянтин Острозький. Фундатор школи-академії Василь–Костянтин Костянтинович Острозький був одним із найбагатших магнатів держави, меценатом та просвітителем. За дослідженнями Ярослава Ісаєвича [17], князь утричі перевершував за своїми статками самого короля Речі Посполитої. Йому належала третина всієї Волині, маєтності у Київському, Володимирському,

Білоцерківському, Богуславському, Переяславському, Канівському та Чернігівському старостах. У володіннях князя перебувало понад 3040 міст і сіл, торгові доми у Гданську, Ярославі, Львові, замки у Дубні, Турові, Тарнові, двори-палати у Варшаві та Вільно. Відомий князь Острозький в історії і як талановитий полководець. Саме добротність та просвітницька діяльність В.–К. Острозького є історичною передумовою, що сприяла відродженню України [17, с. 78].

Особливий внесок в історію розвитку української культури загалом та Острозької академії зокрема, вписав Іван Федорович. Завдячуючи його діяльності Острог став одним із перших осередків в галузі книгодрукування в Україні. Серед першодрукарів Європи варто назвати імена інших визначних діячів культури. Це — Йоган Гутенберг, Альд Мануцій, Швайпольт Фіоль, Франциск Скорина та Петро Мстиславець. На той час в Україні типографій практично не було, й друкували вони лише латинською та польською мовами. Єдиним друкарем, що володів кирилівським шрифтом та умів ним користуватися — Іван Федорович. У цій людині князь В.–К. Острозький знайшов відданого справі друку видавця, який був так йому потрібен [67, с. 149].

У своїх дослідженнях Яким Запаско [12], Ярослав Ісаєвич [17], Петро Кралюк [31] відображають Івана Федоровича як талановиту й багатогранну особистість: друкаря, організатора, перекладача, художника, гуманіста-просвітителя та педагога. Природні якості Івана Федоровича виявились з різних сторін. Наприклад, у своїй діяльності Іван Федорович є художником-гравером: автором візерункових літер; автором родового герба гетьмана Івана Ходкевича; автором заставок у давньоукраїнських рукописах; автор обрамлень (обрамлення із зображенням Луки у московському «Апостолі» 1564 р.); він постає як редактор текстів: у родовому відмінку прикметників чоловічого роду однини Іван Федорович (Федоров) вживав російське закінчення «ого» замість старослов'янського закінчення «аго», наприклад: «всякого» замість «всякаго». Іван Федорович мав рідкісне обдарування,

велику працьовитість, чистоту поглядів, твердість у відстоюванні думки, непохитну віру увласну справу. Саме в Острозі І. Федорович зміг реалізувати свої мотиви освітньо-просвітницької діяльності: особистісний та моральний, що проявилось у задоволенні від отриманих результатів [10, с. 150].

Як влучно вказує український дослідник Ярослав Ісаєвич, у другій половині XVI ст. активізації набуває європейський реформаційний рух та його поширення на території Польщі, а пізніше — і на східнослов'янських землях. Значний вплив католиків та єзуїтів на культурно-релігійну обстановку, що склалася на українських землях, поставив у складне становище українську православну церкву. У цей період українська церква постійно зазнавала нападів від католиків та протестантів. До того ж, слабкий рівень освіти та відсутність повного видання Біблії було причиною слабкої позиції православного духовенства підкріпити своє віровчення прикладами з Біблії. Незважаючи на те, що Біблія була перекладена повністю, як правило використовували тільки її окремі книги. Рукописні книги, які поширювались, здебільшого були різної якості, часто з помилками, на чому зауважувалось в релігійній полеміці.

Отже, існувала велика потреба повної та, що не менш важливо, авторитетної Біблії. Варто зауважити, що до виникнення Острозького культурного осередку існувала певна традиція у східних слов'ян — здійснювались переклади біблійних книг простонародною мовою. Наприклад, переклад Євангелія Валентина Нагалецького, здійснений у 1581 р. в с. Хорошів, що знаходиться неподалік Острога був яскравим зразком цієї тези. Існувало і розуміння того, що такі переклади потрібні.

Біблійні мотиви посідали чільне місце у культурному житті й публіцистиці XV — XVIII ст., коли «писання» розглядалося представниками різних суспільно-політичних течій і напрямів як найвищий авторитет і невичерпне джерело аргументів у політичній та ідеологічній боротьбі. Біблія стала першою книгою великого обсягу, яку визнав за необхідне видати Й. Гутенберг. Від часу його знаменитої 42-рядкової Біблії 1455 р. тільки до

1500 р. надруковано 81 латинське видання Біблії без коментарів, 13 видань з коментарями, 15 німецьких та нижньонімецьких перекладів (починаючи з 1466 р.), 11 італійських (з 1471 р.), два чеських (з 1488 р.) і т. д. У XVI ст. виходить низка видань з текстом кількома мовами. Під впливом протестантських видань Нового завіту свій переклад Біблії з латинської на польську мову видали польські католики 1561 р. у краківській друкарні Шарфенбергера.

Вона вийшла під іменем Іоанна Нича Леополіти («львів'янина», від латинської назви Львова «Леополіс»), якого деякі дослідники вважають лише редактором перекладу, інші — самостійним перекладачем. Біблія Леополіти-Шарфенбергера перевидана 1575 р. (це видання шляхом зміни титульного аркуша випущено вдруге 1577 р.). Однак точністю перекладу, чистотою мови і якістю поліграфічного виконання краківську Біблію набагато перевищила Берестейська, підготовлена кальвіністами і видана 1563 року. 1572 р. у Несвіжі вийшла Біблія у польському перекладі антитрипнітарія С. Будного.

Поява католицьких і протестантських видань Біблії призвела до швидкої підготовки до видання православного стародруку, яке можна було б протиставити польським виданням. Але, власне, потреба мати друкований православний текст Біблії спричинилася розвитком подій у суспільно-політичному житті, культурними запитами громадськості. Подія виходу в світ Острозької Біблії 1581 р. стало важливим явищем не лише для української православної церкви, але й для тих народів, у яких літургійною була церковнослов'янська мова [17, с. 93].

Проте, з часом між Іваном Федоровичем та Костянтином Острозьким загострюються непорозуміння. Сім'я друкаря не мала достатнього матеріального статку. На початку 1583 р. І. Федорович разом із сином Гринем Івановичем переїздить до Львова, де закладає нову друкарню. Однак за браком коштів не зміг розпочати цю роботу. Тільки коли грошові проблеми склалися для друкаря зовсім несприятливо, Іван Федорович переходить на службу до польського короля Стефана Баторія, де пробує відливати гармати за своєю

власною технологією. У той час в Римі, кардинал Птоlemeo Галлі, за наказом Папи Урбана VIII, вирішив покращити друкарські шрифти. Острозька Біблія Івана Федоровича була вже відома в Європі, тому Папський престол звернувся по допомогу до князя Костянтина Острозького, який на прохання кардинала Галлі послав до Риму свого «дуже вмілого друкаря, щоб надати посильну допомогу». Навесні він їде до Риму.

Людина всебічно обдарована, Іван Федорович (Федоров) був інженером-винахідником, який не тільки удосконалював шрифти та друкарські верстати, а й зробив відкриття у артилерійській справі. Наприкінці весни Іван Федорович від'їжджає до Відня, щоб запропонувати австрійському імператору Рудольфу II швидкострільну багатоствольну гармату. Гармату можна було розбирати на п'ятдесят, сто, або й двісті частин і змонтувати для бою за три дні і три ночі. На той час такої гармати світ ще знав. Проте, багато грошей за свій винахід Федорович не здобув. Подальша доля винаходу невідома. 1583-й р. був трагічним і останнім в житті Івана Федоровича (Федорова). Не здобувши достатньо коштів ні у Римі, ні у Відні, він потрапляє у скруту, його майно, друкарське обладнання, книги описують за борги. Не витримавши цього, Федоров захворів і в ніч на 6 грудня 1583 р. помер на руках свого сина Івана в домі у містечку Підзамче (біля Львова). Похований друкар у монастирському дворі Святого Онуфрія у Львові. Після батькової смерті Іван продав свою палітурну майстерню, щоб розплатитися з батьковими боргами, а друкарню Івана Федоровича (Федорова) викупили у гендлярів ентузіасти друкарської справи Львова, які заснували новий друкарський двір Львівського Успенського ставропігійного братства.

Під опікою церкви, православних братств та шкіл започатковане Іваном Федоровичем книгодрукування швидко розвивалось по всій Україні. Друкарні відкривались при всіх великих монастирях та містах. Традиції Івана Федоровича (Федорова) в книжковій графіці та художньому оформленні плідно продовжили його учні — сини Іван та Гринь, Сачко Сенькович Сідляр, Сенько Корунка, Мина-чернець з Онуфріївського монастиря. «Нові ремісники

і люде учении показалися» — пише у 1886 р. львівський єпископ Гедеон, справа Федоровича отримала подальший розвиток. У наш час у Львові діє Поліграфічна академія імені Івана Федоровича (Федорова), встановлено пам'ятник видатному першодрукарю [17, с. 12].

Отже, Острозька Біблія — перше повне друковане видання всіх книг Св. Письма церковнослов'янською мовою, здійснене в Острозі друкарем Іваном Федоровичем (Федоровим), за сприяння князя Костянтина Острозького та за участі учених з гуртка при Острозькій школі. Основною передумовою видання Біблії було те, що друга половина XVI ст. характеризується активізацією європейських реформаційних рухів та їх активним поширенням на східнослов'янських землях. Низький рівень тогочасної освіти та відсутність повного видання Біблії стало причиною безсилля православного духовенства підкріплювати своє віровчення зразками з Біблії.

2.3.2. Історія вивчення та описані в літературі екземпляри Острозької Біблії

За розвідками Якіма Запаса, Острозьку Біблію досліджували і в Україні, і за кордоном, але, здебільшого, в богословському плані. До видатного виданням виявляв інтерес член Петербурзької Академії наук — Йоганн Коль ще в першій третині XVIII століття. У XIX — XX ст. з'явилися роботи С. М. Польського, І. Є. Євсєєва, польського богослова Яна Коровицького, в яких як і раніше, сильним є релігійний аспект. Лінгвістичний, текстологічний, мистецтвознавчий аспект вивчення Острозької Біблії розглядав у своїх публікаціях Іван Франко та П. Клименко досліджував шрифт Острозької Біблії [10]. Варто згадати наукові студії С. Л. Пташицького та А. С. Зернової, яка скурпульозно вивчила схеми набору та вперше переконливо аргументувала думку, що двох видань Острозької Біблії (1580 і 1581 рр.) насправді не існувало [10, с. 27].

Працюючи над працею з вивчення творчості Івана Вишенського, Іван Франко почав виявляти інтерес до Острозького культурного центру. Він

досить вичерпно використав інформацію, яка існувала тоді про Острозьку академію. В науковій публікації, яка спочатку була надрукована в журналі «Хлібороб» (Коломия) — «Іван Вишенський. Руський писатель XVI віку» Іван Франко згадує видання Острозької друкарні, особливо звертаючи увагу на Біблії [57, с. 5].

Іван Огієнко (у чернецтві Іларіон, з 1951 р. — митрополит Української автокефальної церкви в Канаді) написав монографічне видання про діяльність Костянтина Острозького. В роботі скурпульозно досліджено історію роду князів Острозьких, діяльність Острозької академії, час підготовки та видання Біблії, діяльність Острозької та Дерманської друкарень. В проблемах створення Острозької Біблії, діяльності академії і друкарень, Іван Огієнко постає як глибокий дослідник, який шукає причини подій, розкриває недоліки в роботі розглянутих установ тощо [26, с. 50].

На думку Євгена Немировського, тираж Острозької Біблії був для свого часу вражаюче великим. Цю думку підтверджує велика кількість описаних в літературі примірників, тому книгу не можна визнавати рідкісною. В літературі описано не менше 250 примірників Острозької Біблії; відоме й теперішнє місцезнаходження більшості із них. З великою долею вірогідності можна констатувати, що наклад книги був 1000 — 1200 примірників, тому видання першого повного тексту слов'янської Біблії не могло пройти непоміченим. Влітку 1583 р. канонік із Гарнува, секретар Януша Острозького Криштоф Казімірський, виконуючи прохання князя Костянтина Костянтиновича, передав екземпляри Біблії нунцію А. Болоньєтті і польському послу А. Поссевіно. Один екземпляр був посланий папі Григорію XIII. 15 грудня 1583 р. книгу демонстрували голові римо-католицької чеської церкви під час аудієнції кардинала Санта Северина [47, с. 89].

Влітку 1583 р. примірник Острозької Біблії перебував у Дрездені в будинку відомого сходознавця Еліаса Хуттера — першого власника Абетки Івана Федоровича (Федорова) 1578 р. Еліас Хуттер познайомив з книгою словенських просвітителів Адама Богоріча та Юрія Далматина, які в ту пору

подорожували німецькими містами у пошуках друкаря для відтворення словенської Біблії (книгу надрукував в 1584 р. Йоганн Крафт старший у Віттенберзі). У своєму листі до Е. Хуттера від 31 липня 1583 р. А. Богоріч згадує російську Біблію, яку свого часу показував йому вчений [46, с. 85].

Острозька Біблія достатньо рано з'явилася на полицях найбільших європейських бібліотек. Вже у 1620 р. на сторінках друкованого каталогу Бодлеянської бібліотеки в Оксфорді була зареєстрована «Московська Біблія». Каталог тієї ж бібліотеки, виданий у 1674 р., уточнює, що це видання 1581 р. Запис у каталозі 1620 р. — перша друкована згадка про Острозьку Біблію. В 1626 р. екземпляр першої слов'янської Біблії був заповіданий коледжу «Пемброук» в Кембриджі (Великобританія) єпископом Вінчестерського Ланселотом Андрюсом. Вже у 1663 р. Острозька Біблія з'явилась в бібліотеці іншого кембриджського коледжу — «Трініті». Знамените видання Івана Федоровича (Федорова) було відомо й у Франції, де зберігалось в Паризькій королівській бібліотеці. На початку XVIII в. цей примірник був описаний істориком і бібліографом Жаком Лелонгом (1665 — 1721 рр.), який опублікував в перекладі на латину витяги із післямови Івана Федоровича. Острозьку Біблію добре знали і в Московській Русі. Частина тиражу незабаром після виходу книги була відіслана князем Острозьким царю Івану Грозному. Один із примірників цар подарував англійському послу Дж. Горсею — екземпляр дотепер зберігається в бібліотеці Британського музею [61, с. 93].

За Євгеном Немировським, що Острозька Біблія часто згадується в описах рукописів монастирських бібліотек XVI — XVII століть. За описом бібліотеки Антонієво-Сийского монастиря 1597 р. рахуються «Книга Библия, печатная, в десть, волочена кожею черною», «Книга Библия, печать литовская, в десть» [46, с. 95]. Це, за твердженням дослідника, Острозьке видання, бо інших слов'янських друкованих Біблій, надрукованих «в десть» (у лист), наприкінці XVI ст. ще не було. Опис того ж монастиря, складений у 1692 р.,

конкретизує: «Книга Библия острожекой печати, в десть». Другий примірник згаданий у переліку «Книг, відсталих від старця Йосипа Казанця» [46, с. 86].

Євген Немировський, вивчаючи культурно-освітню діяльність Острозької академії наголошує на тому, що Острозька Біблія перебувала і в приватній власності. Наприклад, у 70-і рр. XVII ст. в бібліотеці воєводи Івана Мещеринова. Тому не дивно, що острозький текст був покладений в основу другого видання повної слов'янської Біблії, випущеного у Москві в 1663 р. В передмові до книги, як одна із причин нового видання вказано, що з часом Острозька Біблія вже стала рідкісною: «шмале же и едва где уже печатным Островским обрестися, им же от многа времени оскудети» [46, с. 86]. Однак, робота з текстом, яка була проведена у свій час в Острозі, — вважалася зразковою. Дослухаючись порад священників, цар Олексій Михайлович вирішив друкувати Біблію з перекладу князя Костянтина Острозького незмінно, крім орфографії і деяких імен та висловів. Віддали належне праці острозьких текстологів і видавці третього за рахунком видання слов'янської Біблії, випущеної в Москві в 1756 р. На їх думку, висловлену у передмові до книги, Біблія 1663 р. ледь дослівно надрукована з Острозького варіанту. У виданні 1756 р. надруковано численні витяги з передмови князя Острозького до Біблії 1581 р. [36, с. 150].

Перше повне видання слов'янської Біблії знали й народи слов'янських країн. Сьогодні ця видатна книга досить часто зустрічається в бібліотеках Польщі, Болгарії, Румунії, інше. До прикладу, в 1640 р. католицький єпископ Петро Богдан розповів про поширення Острозької Біблії в Болгарії — він бачив цю книгу в православного монаха, а другий — купив для себе у людини, що прийшла з московщини. У 1647 р. Мілешко Ніколія подарував Острозьку Біблію церкві св. Ніколи в Софії; пізніше цей примірник перебував у софійській церкві св. Параскеви. Археографи, які відвідували в XIX столітті південнослов'янські і грецькі монастирі, згадують про примірники Біблії 1580 — 1581 рр. знаходилися в їх бібліотеках. Три таких екземпляри бачив в 1847 р. в Рильському монастирі історик і етнограф В. І. Григорович, два примірники

виявив в 70-х рр. XIX ст. в Хиландарському монастирі російський фольклорист Л. А. Кавелін. «Варто переглянути церковне зібрання книг майже всякої сербської або болгарської церкви, — писав у 1914 р. науковець і громадський діяч М. Сперанський, — і там, де збори не було розкрадено або вивезено в яку-небудь бібліотеку... часто знайдемо рідкісний у нас екземпляр Біблії, надрукованої в 1580 і 1581 роках в Острозі Іваном Федоровим» [64, с. 230].

У 1905 р. професор Л. Мілетіч виявив Острозьку Біблію в церкві села Брестовіца Пловдивського округу (Болгарія). Нині в цій країні знаходиться принаймні 7 примірників Острозької Біблії. Часто зустрічається книга і в західнослов'янських країнах. У Польщі на рубежі XIX і XX століть зберігалось не менше 16 примірників. Є книга в Західній Європі і в Америці. У Великобританії виявлено 10 екземплярів. Значна частина тиражу перебуває в бібліотеках і архівах України та Білорусі. Місця зберігання в бібліотеках України — Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України; Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, Наукова бібліотека Львівського державного університету імені Івана Франка; Наукова бібліотека Одеського державного університету. Багато примірників книги є в Англії, Білорусі, Болгарії, Греції, Італії, Литві, Польщі, Румунії, Сербії, США, Фінляндії, Франції, Хорватії, Швеції та ін. Часто Острозьку Біблію доводиться зустрічати у монастирських книгозбірнях. Серед монастирів слід назвати Києво-Печерську та Троїце-Сергієву лавру, Видубицький, Соловецький, Суздальський, Краснобродський, Крутицький, Почаївський, Харківський Покровський монастирі [36, с. 7].

Підводячи підсумок варто зазначити, Острозьку Біблію вивчали і в Україні, і за кордоном, але переважно в богословському аспекті. Знаковими в загальнокультурологічному аспекті, зокрема, є праці Івана Огієнка та Івана Франка. Тираж Острозької Біблії для свого часу був суттєвим. Про це свідчить значна кількість описаних в літературі примірників, тому книгу не

можна визнати рідкісною. В літературі описано не менше 250 примірників Острозької Біблії; відоме й сьогодишнє місцезнаходження більшості з них. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що наклад книги був 1000 — 1200 екземплярів, отже випуск першої повної слов'янської Біблії не міг пройти непоміченим.

2.3.3. Дослідження вкладних і власницьких записів Острозької Біблії

Вивчення всіх відомих записів на збережених виданнях Острозької Біблії неможливе через значну кількість її примірників. Тому варто проаналізувати лише найдавніші записи XVI ст. та найцікавіші із пізніших. Один із найстаріших записів відноситься до 1592 р.: «Книга Библия печатная Кирилова монастыря лета 7100 (1592 г.)». Це запис, зроблений у Кирило-Білозерському монастирі. Два роки по тому, в 1594 р., «Василей син Іванов Зенькович» залишив помітки в примірнику, який у XVIII ст. належав Жировицькому монастирю, а надалі потрапив в Київський університет. Цікавим є запис в Острозькій Біблії, яка на початку XX ст. перебувала в усипальниці Стремоухова в селі Лебязькому Зміївського повіту (нині Львівська область). Примірник купив за 30 злотих молдаванин Думітр в роки правління молдавського господаря Петра, який підтримував відносини з львівським Успенським братством і жертвував чималі суми на споруду Успенської церкви [17, с. 95].

За студіями Євгена Немировського, найдавніший запис віднайдено в прекрасно збереженому примірнику, укладеному в розкішну палітурку із червоного оксамиту зі срібними прутами. Це видання зберігається в Історичному музеї Львова. Цей стародрук священик Львівської Успенської церкви Василь Боярський наприкінці XVI ст. успадкував від батька. В. Боярський подарував книгу Успенській церкві. В каталозі бібліотеки Успенської церкви, складеному в 1619 р., який налічує 200 книг слов'янською, латинською, грецькою, польською та чеською мовами, записана «Библия

Острозского друку в червонем аксамите, осмами нарожницами, двома клавзулами срибными украшена, тую дал за спасение свое отец Василий Боярский, настоятел пашой церкви, при погребе сына» [46, с. 135].

В межах Московської держави здавна зберігався екземпляр, який нині належить Музею історії релігії у Санкт-Петербурзі. Найстарший запис було зроблено в 1618 р. В другій половині XVI ст. книга належала родині Шпилькін, що залишила на її сторінках такі записи: «Сия книга Библия дьяка Василия Григорьева сына Шпилькина; благословил ею при жизни своей сына своего Михайла Шпилькина лета 7176 (4668 г.) августа 17 день»; «Сего майя в 8 числа сию книгу Библию продал Барашковой слободы Петр Васильев сын Милютин зачисто иноземскому сыну Федора Матфееву...» [46, с. 136].

Цікавим єтой примірник, що на початку XVII століття потрапив на північ Московської держави — в Холмогори. Невідомий книжник доповнив Біблію численними слайдами і рукописними вставками. Друкований текст він доповнив розповіддю «О преведении книги сия глаголемая Библия». Цікаві відомості про тираж Біблії і про поширення її в межах Московської держави. Євангелію передує рукописна копія алфавітно-предметного покажчика, складеного Тимофієм Михайловичем. Також відомий й інший екземпляр Острозької Біблії з рукописної копією «Книжки собрание вещей нужнейших». У короткій передмові до покажчика зазначено, що список виготовлений «великаго російского государства в прилежащей части на севере близ студенаго моря акиана, земли Двинские, града Холмогорского... в лето 7144 (1636) генваря» [46, с. 136].

Примірник з цікавою долею зберігається в Закарпатському державному краєзнавчому музеї. У другій половині XVII ст. книгою володів Михайло Андрелла-Оросвіговский, уніатський священник, який в 1669 р. перейшов у православ'я і став переконаним противником католицизму і уніатства. Його ув'язнювали, переслідували, але він ні на крок не відступив від своїх переконань і, переходячи з одного села в інше, пристрасно викривав «вовків римських». Усюди в цих мандрах його супроводжувала Острозька Біблія.

«Един листок» цієї книги, стверджував Андрелла, він «не дал бы за всю Прагу, Англию, немецкую веру, и за Литву, Прусы, Гелвецы, Поляци, Мураву, Тоты, Чехи, Сведы, Фландры, Ливоны, Бургунды, Европы и Индианы с прочими поганами» [47, с. 152].

На екземпляр Андрелли, який в 1920-х рр. став власністю товариства «Проовіта» в Ужгороді, вперше звернув увагу видатний український мовознавець, фольклорист, мистецтвознавець, літературознавець, етнограф І. Панькевич. В останні роки його вивчив історик української літератури В. Л. Микитась, який в 1964 р. повністю опублікував зроблені на полях книги записи. Андрелла довіряв улюбленої книзі свої роздуми. «Благочестивый не может ся именовати унеят... — писав він, — унеатове суть сынове диаволу». Збереглись також замітки про його складне життя: «Оставих не по воли парахию, жену и чада плотокия моя у Лучках, при граде Мукачове, вторицею избегах от римлян да не будет унеатами душею и телом... бегаю, утекаю раз и другим бывши раз, раз умерти и стати на суд». В останні роки життя Андрелла передав книгу одному зі своїх послідовників — Симеону Бедевлянському. У 1712 р. Острозька Біблія стала власністю Степана Терлуського, а в 1726 р. — Феофілакта Кінтуса, після смерті якого в 1765 р. книгу купив інший послідовник Андрелли — Гаврило Бандоляк. Г. Бандоляк зібрав бібліотеку, в якій було 27 книг; їх список зазначено на звороті Біблії. У записі на іншому аркуші Г. Бандоляк заповідав своїм синам Івану, Петру і Матвію берегти книгу і особливо рукописні зноски в ній: «Читаючи книгу сию, внимайте опасно, где найдете в ней рукопис, где кол век не единому священнику в руках была, як ся прежде нас духовным хранили от римских волков» [47, с. 150].

На полях екземпляра Біблії 1581 р., що належала свого часу Волинському єпархіальному Давньосховищу, збереглося багато приписок і зносок невідомого українського вільнодумця XVII ст. Зноски зухвалі і відверті. Наприклад, до прокляття біблійного пророка Поспи «даждь им утробу неплодящуся и съсци сухи», сделана приписка: «и дал церкви русской неплодной быти, то ест не толко же бы еще из иных народила, але и своих

поморила чем усхльє бо перси маєт, не маєт чим кормити и своих, то єст науки у попєх правдивой...». Вільнодумець був книголюбом і до слів наприкінці Еклезіаста «сыне мой, храни книги многи» зробив приписку про те, що слова ці «треба... всегда на памяти мети» [47, с. 153].

Цікавими є відомості про вартість Острозької Біблії впродовж чотирьох століть з моменту її виходу у світ. Наприкінці XVI — початку XVII ст. в Речі Посполитій книгу продавали за 30 — 35 злотих. В описі майна віленського бургомістера Степана Лебедіча, складеному в 1649 р., вона оцінена в 10 злотих. У 1635 р. на території Польщі Острозька Біблія була куплена за 55 злотих, в 1722 р. — за 30 злотих. У 1639 р. Біблія була продана в Єнісейському острозі за 20 руб. У 1681 р. ціна впала до 4 руб., мабуть, як наслідок випуску в світ московської Біблії 1663 р. Ціни на Острозьку Біблію різко зросли на початку XIX ст., коли почали комплектуватися перші бібліофільні зібрання стародрукованих книг. У 1819 і в 1822 р. екземпляри книги були куплені за 200 руб., всередині століття ціна зросла до 250 руб. [10, с. 28].

Отже, наявні вкладні і власницькі записи свідчать, що Острозька Біблія користувалася великою популярністю, мала своїх користувачів. Примірники книги успадковувались, передавались однодумцям та послідовникам. Записи іноді свідчать про умови життя власників Острозької Біблії, тому вони є цікавим історичним джерелом вивчення історії та культури України.

2.3.4. Склад Острозької Біблії та джерела видання

У підготовці видання до виходу в світ величезну роль відігравали діячі Острозької академії. В 1576 або 1577 рр. в Острозі виник слов'яно-греко-латинська колегіум. Ректором цієї академії був Герасим Смотрицький, якому належить друга передмова до Острозької Біблії і вірш. В роботі над виданням брали участь Василь Андрійович Суразький (Малюшицький), якийсь Олексій, протестантський публіцист Мотовило, вчені греки Діонісій Палеолог-Раллі (митрополит Тирновський), Євстафій Нафанаїл, Феофан Еммануїл Мосхопул;

відомі імена також і інших осіб, що сприяли виданню Біблії. Той факт, що Герасим Смотрицький написав для Острозької Біблії передмову, дає підставу зробити висновок, що він керував усім редакційним гуртком, який опрацьовував текст біблійних книг. Паралельно виданням вчені викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів [26, с. 49].

Як зазначає українська дослідниця Валентина Рожко, активна робота по підготовці Острозької Біблії розпочалася у середині 70-их рр. XVI століття. Саме в березні 1575 р. управителем Дерманського монастиря князь В.–К. Острозький призначив друкаря Івана Федоровича. Робота над повним виданням Біблії було справою непростюю. Необхідно було зібрати та відредагувати різноманітні тексти. Про це так розповідалося в першій передмові до Острозької Біблії, написаній від імені князя В.–К. Острозького. Текстологічні проблеми, з якими зіткнулися видавці у своїй роботі, точно охарактеризовані в передмові таким чином:

1). православним слов'янам не було відомо повне зібрання старозавітних книг церковнослов'янською мовою, але з Москви видавцям вдалося отримати повну Біблію з грецької мови;

2). були зібрані Біблії і на інших мовах;

3). між текстами було виявлено багато розбіжностей;

4). були зроблені пошуки справних текстів в грецьких, сербських і болгарських монастирях;

5). крім того, було знайдено «звод» грецької Біблії, найбільш близький до єврейського і слов'янського текстів, яким і вирішено було слідувати [46, с.101].

У плані перекладу з грецької на церковнослов'янську та тогочасну українську літературну мову був уже набутий певний досвід, а тому актуальним було питання про переклад біблійних книг українською мовою. В селі Хорошеві над перекладом новозавітних книг тогочасною українською мовою працював Валентин Негалевський, але острозькі видавці прагнули

видати Біблію не в перекладі на мову, близьку до розмовної народної, а в традиційному церковнослов'янському тексті. Це можна пояснити труднощами нового перекладу повної Біблії і, в першу чергу, бажанням дати текст, авторитет якого освячувала б традиція — архаїчною мовою, що була доступна освіченим людям в усіх православних слов'янських країнах і служила знаряддям міжслов'янського спілкування [17, с. 117].

Обрання церковнослов'янської мови обґрунтовується також й тим, що в часи феодалізму типовим явищем було використання в якості писемно-літературної не рідної мови, а іноземної. Така літературна мова могла бути зовсім відмінною (латина у західних слов'ян, арабська мова в іранських і тюркських народів) або дуже близькою, спорідненою, як церковнослов'янська для південних і східних слов'ян. Близькість церковнослов'янської мови до живих слов'янських мов довгий час полегшувала розвиток писемності у слов'ян. З часом ця обставина стала гальмувати утвердження літературних мов на народнорозмовній основі.

Слід також мати на увазі, що українська вимова церковнослов'янської мови полегшувала сприйняття її впродовж тривалого періоду як одного з різновидів власної літературної мови. А українська вимова у Речі Посполитій була настільки поширеною і загальноприйнятною, що навіть польський письменник Л. Гурницький, який походив з південної Польщі, а жив у Білорусії, в опублікованій ним транскрипції латиною уривка Біблії (як гадають, за острозьким виданням) дотримувався правил української фонетики [17, с. 118].

В процесі підготовки повної церковнослов'янської Біблії порівняно невеликої роботи вимагали новозавітні книги і псалтир, які були поширені у значній кількості списків так званої четвертої редакції. Звичайно, і над цією частиною Біблії слід було чимало попрацювати для уніфікації мови. Зокрема, острозька вчена колегія прийняла деякі з виправлень Апостола І. Федоровича, інші відкинула. Важче було підготувати повний текст старозавітних книг у зв'язку з рідкісністю і недосконалістю доступних списків. Як згадував сам В.—

К. Острозький у першій передмові до Біблії, йому довго не вдавалося дістати її повний церковнослов'янський текст. «Щойно в благочестивого і славного у православ'ї государя і великого князя Івана Васильовича московського, пише В.–К.Острозький, я старанним бланням випросив собі добру Біблію, яку отримав через боговибраного мужа, писаря Великого князівства Литовського Михайла Гарабурду». М. Гарабурда не раз їздив до Москви як гонець і учасник посольств, а в 1571 і 1573 р. очолював литовське посольство до царя. Очевидно, під час однієї із двох останніх місій він привіз повний церковнослов'янський переклад Біблії з грецької мови. Як гадали тоді в Острозі, цей переклад був здійснений у Києві «500 років перед тим, за Володимира Великого». Однак з Москви був отриманий не переклад доби Київської Русі, а один зі списків Геннадіївської Біблії. Крім цього, В.–К. Острозький «роздобув багато й інших біблій різними письменами та мовами і наказав пильно дослідити, чи вони у всьому згідні з божественним писанням [75, с. 219].

Виявилося багато відмінностей, при цьому не тільки різниць, але й перекручень. Тому В.–К. Острозького охопив сумнів щодо можливості підготувати філологічно досконалий текст, він признається, що вже збирався кинути розпочату справу. Все ж таки пошуки нових списків не припинилися. Своїх посланців і листи князь відправив «у багато далеких країв світу — до земель римських, Кандійських островів (нині о. Крит), а найбільше до численних грецьких, сербських і болгарських монастирів, дійшов і до самого намісника апостолів, голови усієї східної церкви, вселенського патріарха Єремії, всюди настійно прохаючи для себе людей, які добре знають грецьке та слов'янське писання, та ізводів, добре виправлених, безпомилкових». Врешті князь «здобув досить книг і вчених людей» для цієї своєї справи. І тоді «з ними і з іншими багатьма знавцями божественних писань довго порадившись, внаслідок спільної наради і одностайної ухвали» вирішено у всьому наслідувати давній грецький переклад 72 перекладачів.

Що грецький переклад з старослов'янської (так звана Септуагінта) вважався найважливішим, видно і з титульного аркуша Біблії, де підкреслено, що видання звірене з Біблією, перекладеною 72 «преводниками» з єврейської мови на грецьку в Єгипті за Птолемея Філадельфа в 308 р. до н. е. Вже після виходу Острозької Біблії В.–К. Острозький твердив у липні 1583 р., що видана ним Біблія — «неначе дочка привезеної з Риму Палеологом, бо вона здійснена і виправлена на підставі останньої». Ймовірно, знавець грецької мови Діонісій Палеолог (Діонісій Раллі, Діонісій Тирновський) привіз саме грецьке видання (начебто Палеолог роздобув «слов'янський» список, вважаємо малоімовірним) [17, с. 119].

З церковнослов'янських текстів єдиним повним була так звана Геннадіївська Біблія, завершена 1499 р. у Новгороді при дворі митрополита Геннадія у зв'язку з потребами боротьби проти раціоналістичної ересі «зжидовілих». Для складання її було використано списки болгарської Симеонівської школи, поширені в Київській Русі з XI — XII ст., деякі книги перекладено з латинської Вульгати хорватом-домініканцем Веніаміном, також і порядок книг встановлено за Вульгатою. Опрацювання повного старослов'янського тексту саме в Новгороді засвідчило провідну на той час роль цього старовинного культурного осередка для розвитку культури у всій Росії. Деякі з текстів, використаних у Геннадіївській біблій, здавна були відомі і на білорусько-українських землях. Так, у Полоцьку зберігався перепис 70 — 80-х рр. XV ст. кількох біблійних книг (Царств. Ісуса Павина, Судій, Руф, Есфір) у редакції, близькій до тієї, що увійшла в Геннадіївську Біблію 1499 р. [17, с. 120].

За аналізом П. Кралюк, [35] у вивченні історії видання Острозької Біблії, на жаль, часто відбувалась зміна пріоритетів. Так, дослідники російської історіографії умисно звертали увагу на текст передмови, дійшлося про те, що князь В.–К. Острозький отримав від князя Івана Васильовича (Грозного) повний текст Старого Завіту Біблії, який ніби-то за часів Володимира був перекладений старослов'янською мовою із грецької Септуагінти (тобто

грецького перекладу 72-ох тлумачів). Цей текст дослідники ототожнювали з т. з. Геннадіївською Біблією, яку було укладено під керівництвом архиєпископа новгородського Геннадія в останні роки ХУ ст. і при укладенні якої використовувалася не тільки і не стільки Септуагінта, як Вульгата (латиномовний переклад старозавітних книг). З цього, робився висновок, що першоосною Острозької Біблії є Геннадіївська Біблія. Цей науково-подібний міф утвердився не лише в російській історіографії. Він скопіювався радянською історіографією й прижився в роботах українських, польських та інших дослідників.

На ділі ж неупереджений аналіз передмови до Острозької Біблії та аналіз її тексту не дає підстав так вважати. Із цієї передмови випливає таке. Князь В.—К. Острозький накопичував різні біблійні тексти старослов'янською мовою. До нього потрапила також і Геннадіївська Біблія, котра користувалася авторитетом як давня, «автентична» збірка біблійних видань. Проте ні один із слов'янських текстів Біблії не задовольнив князя. Потім князь, не знайшовши доброго біблійного тексту, послав своїх людей у різні країни (Італію, Кандійські острови, Грецію, Сербію, Болгарію), щоб вони збирали гарні переклади й, власне, книги Біблії. Також за основу для перекладу старозавітних книг врешті була взята Септуагінта. При цьому спеціально говорилося, що цей текст найліпше узгоджувався з єврейськими й слов'янськими текстами [11, с. 60].

Отже, текст Острозької Біблії не готувався виключно на основі Геннадіївської Біблії, хоча вона й була застосована частково. У ті книги, які в Геннадіївській перекладено з латинської Вульгати, в Острозі було внесено значні виправлення на основі грецької Септуагінти (книги Буття, 1 — 2 Ездри, Неємії, Перша і друга Параліпоменон, Мудрості Соломона, перша і Друга Маккавейські). Книгу Есфір, Пісню пісень, Третю книгу Маккавеїв перекладено острозькими вченими безпосередньо з грецького тексту. Врешті, книги Товії і Юдіф звірено з Вульгатою. В основу тексту Пісні пісень острозької Біблії покладено тлумачний переклад (здійснений східним

слов'янином у XII столітті) з Геннадіївської Біблії. Цей текст доповнено за грецьким оригіналом (у Альдинському виданні). Частково використаний острозькими редакторами і «четьїй» (мефодіївський) переклад Пісні пісень у його східнослов'янському варіанті. Також і при виправленні деяких інших книг (П'ятикнижжя, Ісуса Навина, Есфір) острозькі редактори використали, звіривши з грецькими, церковнослов'янські тексти найдавнішої, кирило-мефодіївської редакції. Ці списки були більш вдалі, ніж використані в Геннадіївській Біблії тексти симеонівської школи 159, бо, на відміну від останніх, звертали головну увагу на розуміння тексту, а не на традиційне для біблійних перекладів буквалістське відтворення фразеологізмів оригіналу [17, с. 120].

В деяких текстах Біблії помітні істотні розбіжності в правописі, що обґрунтовується не лише використанням рукописів різного походження, але й участю в опрацюванні тексту людей, які дотримувалися різного правопису. Редакційна колегія намагалася домогтися щонайчистішої, в їх баченні, церковнослов'янської мови, як у біблійних текстах, так і в передмовах. Звичайно, в них зустрічається багато українізмів: «дбати», «згода», «заплата», «незносний» і т. і. (у віршах Г. Д. Смотрицького), «вага», «з веселієм», «з горы», «близнята», «отстопте», «радній», «гай» (у біблійних книгах), порівняно більше, ніж у лексиці, українізмів у морфології та фонетиці (написання типу «на стин-Ь», «крипки», «рибних» замість «рыбных» тощо). Незважаючи на свідоме прагнення її видавців до архаїзмів у мові, практично відсутні в Острозькій Біблії юси та інші характерні риси ранніх давньослов'янських канонічних текстів та текстів розвитку церковнослов'янської мови «середньої доби» (XI — XV століть).

Отже, в Острозькому виданні застосовано типовий східнослов'янський варіант пізньої церковнослов'янської мови та згодом став авторитетним і зразковим не лише для східних слов'ян, але й для православних східнороманських та південнослов'янських народів, перетворився якоюсь

мірою в обов'язкову для всіх норму пізнього періоду старослов'янської літературної мови [16, с. 99].

Обсяг Острозької Біблії — 1256 сторінок, прикрашених численними заставками, кінцівками та ініціалами. На звороті титулу — герб князя В.—К. Острозького і вірші на цей герб, складені Г. Смотрицьким. Пізніше їх вивчали і передруковували С. Т. Голубєв і В. Н. Перетц. Вірші продовжували своєрідну традицію віршованого тлумачення безпосередньо на сторінках книги гербів меценатів, які фінансували видання. Книга відкривається великою передмовою, написаною від імені князя Острозького. Передмову надруковано двома мовами — слов'янською та грецькою. Насамперед князь виражає подяку у молитві Богу, «благоволением и щедротами» якого він «сподобился видети свершение» задуманої ним справи. Про справу — випуск у світ повної слов'янської Біблії — князь «с любовию» сповіщає своїх одноплемінників. Вказується місце друкування — «в богоспасаемом и домоначальном граде моем Остроге, в земли Волынской», а також час виходу книги у світ — «в лето от создания мира 7089, от воплощения же от духа свята и Мария девы вочеловечения Христа спаса нашего 1581 месяца августа 12 дня». Далі — розповідь про причини, що спонукали князя взятися за видання Біблії, розповідь багатослівна, з рясними посиланнями на Псалтир і Євангеліє. Джерела цитат вказані на полях книги. Передмова знайомить читача і з історією видання.

Друга передмова та вірші до неї складені Г. Смотрицьким. Це «предсловная сказания» в новий час у витягах публікувалося Ф. Буслаєвим і повністю — С. Щегловою. Слідом за віршами надруковано зміст — «Последует сие рядовой чин его же съдръжить книга Библия ветхаго и новаго завета». Усього перераховано 76 біблійних книг. Порядкові номери їх винесені на зовнішнє поле у вигляді стовпців зліва і справа. Зазначається кількість глав в кожній книзі. Аналогічні розділи з тією ж самою назвою можна зустріти в рукописних московських списках 1558 р. і другої половини

XVI ст., однак острозькі видавці опустили єврейські назви біблійних книг, наведені в цих списках [44, с. 79].

Текст Старого завіту відкривається П'ятикнижжям Мойсеєвим, переведеним на слов'янську мову в глибоку давнину. Є. Немировський [47], стверджує, що П'ятикнижжя друкувалося в Острозі по одному зі списків Геннадієвської Біблії — у виданні ті ж пропуски й ті ж помилки, що і в списках Синодальної бібліотеки [23, с. 45]. Тексти інших біблійних книг в Острозькому виданні наближаються в основному до грецьких і латинських видань. Властивими є приклади виправлень «Книги суддів», «Книги Рут» та «Книги Ісуса Навина». У частині біблійних книг (до прикладу, «Книгам Хронік») в рукописних списках, як правило, передували різні «прологи» і «передмови» блаженного Ієроніма. Це можна побачити і в багатьох латинських виданнях Біблії. Острозькі редактори вирішили за можливе пропустити ці тексти. Наприкінці «Книг Хронік» у виданні 1580—1581 рр. поміщена молитва Манасії, яку І. Федорович друкував у Часослові 1565 р. і в абетці 1574 і 1578 рр. Завершують Острозьку Біблію традиційні довідкові розділи на чолі з «соборником», а також післямова Івана Федоровича (Федорова), відома у двох редакціях [22, с. 81].

Отже, пошуки повного тексту Біблії тривали довгий період. При цьому збирали церковнослов'янські, чеські, польські і інші рукописи, однак зібрані книги не мали єдиного тексту і містили чимало помилок. Тому було створено комісію для виправлення церковнослов'янської Біблії, яка після довгих дискусій обрала за зразок грецький список Септуагінти. Деякі частини були видані із незначними поправками з отриманого із Москви списку. Окремі старозавітні книги були перекладені й виправлені за латинською Вульгатою. Обсяг Острозької Біблії — 1256 сторінок, прикрашених численними заставками, кінцівками та ініціалами.

2.3.5. Особливості поліграфії та художнього оформлення

Острозької Біблії

Острозька Біблія була видана у форматі in folio (14X25 см, співвідношення ширини до висоти 1:2,78). Перші вісім аркушів були нумерованими (їх називаємо далі аркушами першого рахунку), далі йде ще п'ять послідовних рахунків аркушів: 276, 180, 30, 56, 78. Усього, отже, 628 аркушів, або 1256 сторінок. Циноброю відбито заголовки на перших аркушах другого і третього рахунку, ініціали й окремі слова у покажчиках на кінцевих аркушах останнього рахунку. На повних сторінках по 50 рядків, надрукованих двома шпальтами. Враховуючи різниці в розмірі шрифтів, обсяг Біблії приблизно у вісім разів більший, ніж обсяг Апостола, і майже вдвічі більший від разом взятих всіх інших видань Івана Федоровича (Федорова). Завдяки майстерності набору і застосуванню дрібного шрифту, книжка не здається такою великою, вона досить компактна і зручна в користуванні.

Стародрук відкриває титульний аркуш у дереворитній рамці, що оточує напис: «Библія сиріч книги ветхаго и новаго завита по язъку словенску от еврейска въ еллинській язъш седми десят и двіма богомудрыми преводники прежде воплощєнія господа бога нашего Исуса Христа 308 літа на желаемое повелініє Птоломея Филадельфа царя египетска преведєнаго зводу сч. тщанієм и приліжанієм елико мощно поміщю божією послѣдовася і исправися. В літо по воплощєніи господа бога и спаса нашего Исуса Христа 1581». На звороті титульного аркуша герб В.–К.Острозького і вірш на герб 12S. На наступних аркушах першого рахунку (нумерованих) передмова від імені В.–К. Острозького (арк. 2 — 3). Перша частина цієї передмови (арк. 2 — 2 зв.) надрукована також по-грецьки. За нею йде «Предисловіє...» і вірш Герасима Даниловича (Смотрицького) (арк. 4 — 7) ІЗQ, зміст книги (арк. 8). Далі йдуть старозавітні книги (на аркушах другого — четвертого рахунків), Євангеліє (аркуші п'ятого рахунку), Апостол і Апокаліпсис (аркуші шостого рахунку). Останній аркуш (78-й шостого рахунку) відомий у двох різних варіантах. У першому з них, який трапляється порівняно рідше, на лицевій

стороні аркуша видрукувано коротку післямову про видання книжки 12 липня 1580 р. Внизу друкарський знак І. Федоровича (Федорова), зворот останнього аркуша у цьому варіанті порожній. У другому варіанті на арк. 78 — 78 зв. — ширша післямова грецькою і церковнослов'янською мовами, після якої вміщено друкарський знак, а під ним — колофон про вихід книжки в світ 12 серпня 1581 р. Трапляються і примірники, у яких є обидва варіанти останнього аркуша. Водночас у всіх примірниках на титульному аркуші одна дата — 1581 рік.

Відзначаючи наявність низки варіантів набору й оформлення окремих аркушів, деякі дослідники говорили про два видання Біблії, причому у другому виправлено частину помилок попереднього.

Проте, встановлено, що виправлені аркуші розподілені по різних примірниках без будь-якої системи і трапляються однаковою мірою як у примірниках з післямовою 1580 р., так і в примірниках 1581 р. Отже, було лише одне видання Біблії. Очевидно, спершу планували видати книгу до 12 липня 1580 р., а коли побачили, що не встигають, стали друкувати вихідні аркуші з новою датою, наміченою як день завершення праці. При цьому старий кінцевий аркуш усунено не з усіх примірників, до яких було вклеєно новий варіант. Ще до закінчення друкування всього тексту розпочалося брошурування аркушів у зошити, і до одного примірника попадали як аркуші, надруковані раніше, так і пізніші, змінені й виправлені. Невиконання до наміченого терміну такого великого завдання, як Біблія, траплялося й іншим видавцям. Так, ліонське видання Біблії Дж.Джунті передбачали випустити 1545 р., а фактично книга видана його спадкоємцями наступного року, що засвідчує колофон [17, с. 96].

На основі вивчення понад 30 примірників Острозької Біблії виділено 29 варіантів за змістом і оформленням, з яких сім трапляються у значній кількості примірників, а 14 зафіксовані лише у 1 — 2 примірниках. Подальше дослідження примірників Острозької Біблії, без сумніву, дасть змогу знайти більше варіантів другої групи. За характером варіанти розподіляються на

безпосередньо друкарські (зміна набору сторінки чи друкарського аркуша без зміни тексту, заміна однієї дошки ініціала чи заставки іншою, виправлення переносів, цифр фоліації та інших дрібних помилок) і редакційні, викликані, як думають, вимогами вченої комісії, яка наглядала за правильністю тексту.

Один із редакційних варіантів показує, що науковці, які готували текст, поставили вимогу внести виправлення тоді, коли значна частина тиражу була вже зброшурована. На початку 4-го розділу першого послання до солунян (арк. 52 шостого рахунку) спершу було вжито слово «ГѢм же», так само, як у обох Апостолах Івана Федоровича (Федорова). Редакторська комісія вирішила виправити це слово на «прочее», яке знаходимо у відповідному місці і у рукописних Апостолах з України. Щоб внести виправлення (яке пізніше прийнялося тільки у львівських виданнях Апостола), довелося вирізувати один аркуш посередині зошита і вклеювати на його місце інший. З 29 примірників цей аркуш переклеєно у 16 примірниках. У книгах Старого Завіту аркушів, переклеєних для зміни тексту, не виявлено. Звідси висновок, що старозавітні книги друкувалися тільки після перегляду їх комісією [17, с. 98].

Окрема нумерація аркушів різних частин Біблії давала змогу друкувати їх не в тій послідовності, як вони мали розміщуватися в книзі. Розташовані наприкінці Біблії новозавітні книги друкувалися раніше від старозавітніх і, як видно з стану однієї з кінцівок, раніше від окремого видання «Книги Нового завіта». Порівняно рано друкувалася перша частина Старого Завіту (до кінця третьої Книги царств: у цій частині ще не практикувалася заміна колонтитула виливними прикрасами на тих сторінках, де починався новий розділ). Початкові нумеровані аркуші були надруковані десь під кінець, коли ясно стало, що вся книга вийде у світ щойно 1581 року. Аркуші третього рахунку друкувалися найпізніше і в деяких примірниках залишалися незакінченими. Тому арк. 133 — 180 третього рахунку в деяких примірниках додруковані іншим шрифтом. Переважає погляд, що це зробили віденські друкарі Мамоничі. Однак друкарня Мамоничів була добре налагодженим підприємством, а так звані «віденські аркуші» видрукувано поспішно і дуже

неохайно. Тому більш логічно їх друк приписати не Мамоничам, а львівським «руським друкарям» Сенькові Корунці і Сацькові Сеньковичу, до рук яких після смерті Івана Федоровича (Федорова) перейшла частина його друкарського обладнання і Біблій, як повних, так і неповних [17, с. 99].

За дослідженням Б. Гудзяка, вперше у слов'янській Біблії текст було поділено на 5 розділів-частин (за Празькою Вульгатою) з окремою пагінацією. Тексти розміщені двома стовпцями, шрифт чіткий і легкий до читання. Художнє оздоблення книги репрезентоване витонченою архітектонічною рамкою на титульному аркуші, кіноварною в'яззю, що прикрашає назви всіх розділів, а також заставками, кінцівками та 1339-ма дереворитними ініціалами і виливними, суто декоративними прикрасами — листочками, хрестиками, маскаронами, зірочками, тощо) [9, с. 18].

Заставки острозького видання Біблії містять орнаментальні мотиви, які до того часу були поширені в українській рукописній книзі. Вони були зроблені білим на чорному фоні, оскільки І. Федорович (Федоров) прагнув візуально зблизити їх з московською орнаментальною традицією. Центральна частина заставки, що відкриває основний текст Острозької Біблії, була відтиснута з дошки із Апостола 1564 р., але їй надано форми, подібної до букви «п» (як у польській Біблії, виданої в 1563 р. в Бресті). З цієї ж Біблії була запозичена і форма картуша для герба князя В.–К. Острозького на звороті титульного аркуша.

М. Ковальський зазначив, що заставки здебільшого вміщені на початку кожної книги Біблії, встановлюють необхідні між ними умовні паузи і полегшують читання. Одночасно вони виконують і декоративну функцію, розріджуючи одноманітність набраних сторінок. У порівнянні з колишніми заставками І. Федоровича (Федорова), в Острозькій Біблії їх форма значно спрощена: верхня у вигляді шишок, листя або плодів зустрічаються тільки чотири рази, а інші прикраси мають характер чітких вертикальних прямокутників. У малюнках переважають рослинні елементи — грона винограду, плоди граната, квіти [22, с. 102].

Особливою красою та дотриманням стилю в Острозькій Біблії відрізняються численні ініціали. Всі вони мають форму прямокутників, окреслених по краях білою лінією. Заголовні літери в них прикрашені рослинними мотивами, але симетрія (властива заставкам) в них нерідко порушена. Винятковість художнього оформлення Острозької Біблії яскраво проявилось і в широкому використанні в'язі: нею набрано 78 рядків, причому окремі глави виконані в'яззю червоного кольору [22, с. 104].

Вчені, ретельно дослідивши папір близько 20 примірників, що зберігаються сьогодні у Львові та Києві, прийшли до висновку, що у виданні використано папір щонайменше 18 різних папероробних майстерень польського та українського походження. Всього в книзі знайдено 50 водяних знаків. Більшість із них знайома по інших виданнях І.Федорова. Це герб «Еліта» майстерні українського села Ливчиці; герб «Сокира», характерний для майстерень Тенчінських поблизу Кракова; герб «Абданк» майстерні в Могилі поблизу Кракова; відомий водяний знак майстерні, що здавна працювала у краківському монастирі св. Духа — польський герб «Свенчиць», а також філігрань «Тупа підкова», походження якої поки не встановлено. Також виявлено невідомі філіграні «Либідь», «Козел», польські герби «Гербурт», «Новина», «Юнак». В деяких примірниках знайдено папір голландського та угорського походження [61, с. 99].

Отже, у виданні Острозької Біблії вперше у слов'янській традиції текст було поділено на 5 розділів-частин (за Празькою Вульгатою) з окремою пагінацією. Тексти розміщені двома стовпцями, шрифт чіткий і легкий до читання. Художнє оздоблення книги репрезентоване витонченою архітектонічною рамкою на титульному аркуші, кіноварною в'яззю, що прикрашає назви всіх розділів, а також заставками, кінцівками та дереворитними ініціалами і виливними, суто декоративними прикрасами — листочками, хрестиками, маскаронами, зірочками, тощо).

2.4. Подальші перевидання Острозької Біблії у XVII—XX століттях

За дослідженнями В. Сулими, подальша доля Острозької Біблії була досить цікавою. Її примірники знайшли поширення на землях православно-слов'янського поширення, а також в інших країнах. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит Петро Могила. У 1638 — 1639 рр. над її текстом працював колектив учених ченців на чолі із Сільвестром Косівим. У цей же час Петро Могила доручив ченцю-граверу Іллі виготовити близько 500 ілюстрацій для майбутнього видання Біблії. Багато з них були зроблені в першій половині 40-х рр. XVII ст. На жаль, обставини не дали змоги здійснити це ілюстроване перевидання Острозької Біблії. У 1647 р. Петро Могила помер. Потім настали часи хмельниччини й «руїни». Гравер Ілля, вирішивши, що видання Біблії не буде здійснене, припинив виготовлення ілюстрацій. До нас дійшло близько 130 його гравюр на біблійні теми [64, с. 220].

Невдовзі після цього перевидання Острозької Біблії було здійснене в Москві, де існували більш сприятливі умови для цього. Сталося це в 1663 р. за царя Олексія Михайловича. Біблія була передрукована з невеликими виправленнями у правописі, щоб наблизити її текст до російського варіанту старослов'янської мови. Це видання отримало назву «первопечатной» Біблії. Насправді ж така назва затьмарює суть справи. У передмові до цього видання говорилося про «незадовільність» тексту Острозької Біблії. Але водночас вказувалося, що виправлення тексту вимагає часу, умілих редакторів і т. п. У той час у Московському царстві не було людей, які б могли здійснювати редагування біблійних текстів. З часом таких спеціалістів почали запрошувати з України. Слід відзначити, що видання «первопечатной» Біблії було здійснено без благословення тодішнього Московського патріарха Никона. Зроблено це було за наполяганням царя, а також згодою митрополитів та єпископів [64, с. 221].

Як вказує українська дослідниця Н. Яремчук, у 1674 р. Собор Російської православної церкви постановив здійснити переклад Біблії на основі грецьких текстів. Займався цією справою виходець із України Епіфаній Славинецький. Однак цю справу він так і не довів до завершення. Ще одна спроба перекласти Біблію старослов'янською мовою була здійснена за часів Петра I. У 1712 р. він видав указ про те, щоб звірити «первопечатную» Біблію із грецькими текстами. Знову ж таки цією справою займалися вихідці з України Феофілакт Лопатинський та Софроній Ліхунд. Нагляд за цією роботою було доручено українцю, митрополиту рязанському Стефану (Яворському).

Робота над Біблією тривала близько семи років (з 1714 по 1720 рр.). Попередній старослов'янський переклад всіх старозавітних канонічних книг, окрім Псалтиря, був звірений із Септуагінтою. Лише деякі з неканонічних книг (Товіт, Юдіф), початково перекладені з латинської Вульгати, з нею ж і були звірені. Було вказано на найбільш значні розбіжності між старослов'янським текстом та грецьким. У окремих місцях, де існували труднощі для ясного перекладу з грецької, на полях давався переклад з латинського чи єврейського, а подекуди навіть з халдейського, арабського, сирійського й самаріянського перекладів. Був також введений поділ глав на вірші. Главам значної частини старозавітних книг були дані заголовки, які запозичили з латинської Біблії. Також у тексті давалося пояснення єврейських та інших слів, які залишилися без перекладу. Рукописний переклад Ф. Лопатинського й С. Ліхунда складався із 8 томів. Його передали до друку. Однак у силу різних обставин, зокрема, смерті Петра I, цей переклад так і не був надрукований [76, с. 40].

У наступні десятиліття в Росії постійно зверталися до питань виправлення тексту Біблії та її видання. З приводу цього виникали різноманітні дискусії. Проте справу було доведено до завершення лише в середині XVIII ст. У 1747 р. роботу над редагуванням старослов'янського тексту Біблії було доручено Варлааму Лящевському та Гедеону Слонімському, які були викладачами в Києво-Могилянській академії. Завершили вони свою працю у 1751 р.

Ці редактори звірили всі книги Біблії із грецьким текстом. Тим не менше, в основі їхнього перекладу все таки лежав текст Острозької Біблії. 18 грудня 1751 р. вийшов друком виправлений В. Лящевським та Г. Слонімським переклад біблійних книг. Це видання отримало назву Єлизаветинської Біблії. Остання була взята за основу для Почаївської Біблії 1798 р., яку надрукували греко-католики. Вона вийшла в п'яти томах великого формату. У цій книзі текст супроводжувався маргінальними коментарями та підтекстовими примітками. Дана Біблія, але вже з ілюстраціями, була перевидана у Перемишлі в 1859 р. [76, с. 41].

Але найбільш вагомим доробком у дослідженні реліквії залишається переклад Острозької Біблії українською мовою, який виконав наш сучасник Рафаїл Турконяк. Перекладач розпочав цю роботу на прохання Патріарха Греко-католицької церкви Йосипа Сліпого, і працював над ним тридцять років, адже доводилося звіряти старослов'янські тексти із Септуагінтою (грецький переклад Старого Заповіту, що виник у III — II століттях до нашої ери) та давньоєврейськими текстами. Допомогло знання сімнадцяти мов, особливо давньогрецької. У процесі багаторічної роботи Рафаїл Турконяк дійшов переконання, що саме Острозька Біблія є найбільш точним перекладом оригінальних біблійних текстів і стала основою для пізніших Єлизаветинського і Почаївського видань.

Переклад був розпочатий із того, що Р. Турконяк придбав в Оксфорді мікрофільм із текстом Святого Письма Острозької Біблії і почав переписувати старослов'янський текст власноручно у численні зошити. Так само був переписаний і весь грецький текст, після чого створений спеціальний шаблон для зіставлення грецького і церковнослов'янського текстів та перекладу другого українською мовою. На переклад Нового Завіту пішло чотири роки. О. Рафаїл підрахував: якщо такими темпами рухатися й далі, то не тільки доведеться викласти 60 — 65 тисяч доларів США на різне канцприладдя, а й треба буде прожити не менше 110 років. Тому на початку 1980-х Р. Турконяк купив комп'ютер, швидко його опанував, а з часом став і комп'ютерним

програмістом, оскільки необхідних для його діяльності програм тоді не було. При цьому інтенсивність його праці й навантаження на комп'ютери були такими, що вони не витримували і згоряли. Коли ж з'явилися сучасні комп'ютери, він ввів 120 додаткових букв. 1988 р. він отримав факсимільне видання Острозької Біблії, видане в Канаді, а коли приїхав 1990 р. в Україну (спочатку, на запрошення нині покійного кардинала Мирослава Івана Любачівського, лише на три місяці, що розтяглося на життя у Львові), зміг користуватися й оригінальним виданням Святого Письма, виданим в Острозі, що його має Львівський державний архів. Подальшу роботу виконано за допомогою двох потужних комп'ютерів, також було задіяно всю іншу необхідну апаратуру. На дисплеї в паралельному режимі о. Рафаїл може одночасно працювати з десятима мовами. Для цього він здійснює три паралельні переклади з грецької, єврейської та латинської мови. У пам'ять комп'ютерів уведено всі можливі тексти Біблії — грецький, латинський, церковнослов'янський, український, на стадії завершення — набір Синодального російського канону [36, с. 10].

Отже, цікавою була подальша доля Острозької Біблії. Її примірники знайшли поширення на землях православно-слов'янського ареалу, а також в інших країнах. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит Петро Могила. Але, обставини не дали змоги здійснити це ілюстроване перевидання Острозької Біблії.

Висновки до розділу 2

Українське книговидання досягає найвищого ступеню свого розвитку саме наприкінці XVI — початку XVII ст. Особливим періодом, що сприяє його піднесенню, стає культура епохи Відродження зі своїми гуманістичними ідеалами, яка в центр суспільно-історичного розвитку ставить людину з її цінностями, потребами, проблемами. Тому українські друкарі прагнуть поєднати у своїй роботі найкращі вітчизняні практики та успішний досвід інших країн. Така позиція книгодрукарів обумовила те, що друкарство на

наших землях за своїм змістом та характером швидше наближалось до Західної та Центральної Європи, ніж до Росії. Проте, книги, що друкувалися в Україні були більш секуляризовані. Їх активно починають використовувати в школах та для домашнього читання.

Острозька Біблія — перше повне друковане видання всіх книг Св. Письма церковнослов'янською мовою, здійснене в Острозі друкарем Іваном Федоровичем (Федоровим), за сприяння князя Костянтина Острозького та за участі учених з гуртка при Острозькій школі. Основною передумовою видання Біблії було те, що друга половина XVI ст. характеризується активізацією європейських реформаційних рухів та їх активним поширенням на східнослов'янських землях.

Острозьку Біблію вивчали і в Україні, і за кордоном, але переважно в богословському аспекті. Знаковими в загальнокультурологічному аспекті, зокрема, є праці Івана Огієнка та Івана Франка. Тираж Острозької Біблії для свого часу був суттєвим. Про це свідчить значна кількість описаних в літературі примірників, тому книгу не можна визнати рідкісною. В літературі описано не менше 250 примірників Острозької Біблії; відоме й сьогоденне місцезнаходження більшості з них. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що наклад книги був 1000 — 1200 екземплярів, отже випуск першої повної слов'янської Біблії не міг пройти непоміченим.

Примірники Святого Письма знайшли поширення на землях поширення православної віри, а також в багатьох країнах. Дещо переробити видання цього стародруку планував здійснити київський митрополит Петро Могила. Але, обставини не дали змоги втілити перевидання Острозької Біблії.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дослідження історії видання Острозької Біблії Івана Федоровича (Федорова) можна зробити такі висновки:

1. Початок постійного книгодрукування на українських землях, ініціатором якого став І. Федорович (Федоров) та підготовка до друку Острозької Біблії — надзвичайно важливі події в історії української держави, які в подальшому визначили головні тенденції розвитку освіти, культури і суттєво вплинули на суспільство. Видавнича діяльність стала елементом просвітництва, а відтак розширила можливості людей отримувати інформацію, мотивувала їх до набуття нових знань та сприяла процесам культурного обміну з іншими народами.

Хоча книгодрукування в Україні з'явилося із деяким запізненням, але все ж воно стало відображенням загальноєвропейських тенденцій. Як свідчать наукові дослідження, перші видавці зосереджували свою діяльність навколо впорядкування та підготовки біблійних текстів. Оскільки епоха Середньовіччя принесла за собою багато стереотипів у релігійному напрямку, то доба Ренесансу мала на меті їх зруйнувати та зробити людину вільною у виборі цінностей. Досить дієвим засобом такого перевиховання суспільства стали тексти Святого Письма. Вони дозволяли переосмислити низку релігійних догматів та сформуванню новий прогресивний світогляд.

Практично в такому напрямі розвивалися події і на українських землях. Проте, додатковими факторами, які обумовили потребу у видавничій справі стала боротьба між різними конфесіями та опір національно-релігійному гніту. На фоні таких процесів українцям потрібно було відстояти і не втратити свою національну ідентичність, а цьому могли посприяти лише спільні цінності та переконання. На щастя, у цей непростий історичний період наш народ отримав доступ до книги, яка широко використовувалася не лише під час проведення богослужінь та навчання дітей, але й стала доступною для читання вдома. Таким чином, важливо було підготувати такі тексти, які позитивно вплинули

б на суспільну свідомість. Релігійність як ключовий елемент менталітету українського народу сприяла тому, що першими доступними для широких мас населення друкowanими матеріалами стають саме церковні книги.

2. Дослідження багатьох учених дають підстави справедливо вважати першим постійним українським видавцем І. Федоровича (Федорова). До того, як розгорнути свою діяльність на теренах нашої держави, він працював в Московії та Білорусі, де також виконував культурно-просвітницьку місію. Результати аналізу біографії І. Федоровича (Федорова) свідчать про те, що видавнича діяльність тісно перепліталася з виконанням релігійних функцій. Очевидно, саме глибока віра та усвідомлення відповідальності за все суспільство сприяли тому, що він вперше на слов'янських землях налагоджує постійних друк канонічних текстів. Його діяльність отримала визнання серед заможних людей, які зрештою створювали належні умови для книговидання. Переїхавши до України, І. Федорович (Федоров) спочатку обрав Львів з його широкими можливостями та налагодженими культурними й міжнаціональними зв'язками.

3. Проте, вершину своєї майстерності йому вдалося досягти завдяки підтримці князя В.–К.Острозького. Як ніхто інший саме він прагнув створити уніфікований, на основі оригінальних перекладів, варіант Святого Письма, який міг би стати духовною зброєю у національно-релігійній боротьбі українського народу. Результатом такої співпраці стала Острозька Біблія. Її видання є підсумком титанічних зусиль багатьох перекладачів та вчених, яких магнат зібрав у своїй майстерні. Всі вони були об'єднані боротьбою проти католицької пропаганди, що сприяло ефективності їх взаємодії. Окрім цього авторитет і науковий потенціал літературно-культурного гуртка дозволив розвиватися Острозькій академії — одному з перших у Центрально-Східній Європі вищих навчальних закладів.

Острозький період у житті І. Федоровича (Федорова) видався найбільш продуктивним, адже саме тут йому вдалося надрукувати шість книг. У них видавець уніфікував єдиний варіант церковнослов'янської мови та створив

стандарти книгодрукування, які широко використовувалися і в майбутньому. Після того як друкар переїхав до Львова, друкарня в Острозі поступово почала втрачати потенціал аж поки не припинила свою діяльність. Отже, оцінюючи належним чином книговидавничу діяльність І. Федоровича (Федорова), варто відзначити, що саме Острозька Біблія стала його найбільшим досягненням з огляду на її роль та сучасне значення.

4. Острозька Біблія — перше повне друковане видання всіх книг Св. Письма церковнослов'янською мовою, здійснене в Острозі друкарем Іваном Федоровим, заходами князя В.–К. Острозького і підготовлене гуртком учених при Острозькій школі. Основною передумовою виданні Біблії було те, що друга половина XVI ст. характеризується активізацією європейських реформаційних рухів та їх активним поширенням на східнослов'янських землях. Низький рівень тогочасної освіти та відсутність повної Біблії часто ставало причиною неспроможності православного духовенства підкріпити своє віровчення прикладами з Біблії.

Острозьку Біблію вивчали як в Україні, так і за кордоном, проте в основному в богословському аспекті. Знаковими в загальнокультурологічному аспекті, зокрема, є праці І. Огієнка та І. Франка. Тираж Острозької Біблії для свого часу був значним. Про це свідчить значна кількість описаних в літературі екземплярів, отже, книгу не можна визнати рідкісною. В літературі описано не менше 250 примірників Острозької Біблії; відоме у сьогоденні місцезнаходження більшості із них.

5. Наявні вкладні і власницькі записи свідчать, що Острозька Біблія користувалася надзвичайною популярністю, мала своїх вдумливих читачів. Примірники книги успадковувались, передавались однодумцям та послідовникам. Записи іноді свідчать про умови життя власників Острозької Біблії, тому вони є цікавим історичним джерелом вивчення історії та культури України.

6. Довгий час тривали пошуки повного тексту Біблії. При цьому збирали церковнослов'янські, чеські, польські і інші рукописи, однак зібрані книги не

мали єдиного тексту і містили чимало помилок. Тому було створено комісію для виправлення церковнослов'янської Біблії, яка після довгих дискусій обрала за прототип грецький список Септуагінти. Деякі частини були видані із незначними поправками з отриманого із Московії списку. Окремі старозавітні книги були перекладені й виправлені за латинською Вульгатою.

7. У виданні Острозької Біблії вперше у слов'янській традиції текст було поділено на 5 розділів-частин (за Празькою Вульгатою) з окремою пагінацією. Тексти розміщені двома стовпцями, шрифт чіткий і легкий до читання. Художнє оздоблення книги репрезентоване витонченою архітектонічною рамкою на титульному аркуші, кіноварною в'яззю, що прикрашає назви всіх розділів, а також заставками, кінцівками та дереворитними ініціалами і виливними, суто декоративними прикрасами — листочками, хрестиками, маскаронами, зірочками, тощо).

За підрахунками книгознавців, Острозька Біблія містить 3 240 000 друкованих знаків. Ілюстративне оформлення видання вирізняється стриманістю, продуманістю композиції, художнім смаком. Біблія містить, окрім канонічного біблійного тексту, передмову від імені В.–К. Острозького, ще одну передмову й два вірші ректора Острозької академії Герасима Смотрицького та коротку післямову Івана Федоровича (Федорова).

8. Цікавою була подальша доля Острозької Біблії. Її примірники знайшли поширення на землях православно-слов'янського ареалу, а також в інших країнах. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит Петро Могила. Але, обставини не дали змоги здійснити це ілюстроване перевидання Острозької Біблії. Невдовзі після цього перевидання Острозької Біблії вперше було здійснене в Москві, де існували більш сприятливі умови для цього.

У ХХ та на початку ХХІ століття було здійснено декілька перевидань Острозької Біблії. Електронна версія Острозької Біблії сьогодні вільно доступна на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) у розділі «Цифрова бібліотека».

Отже, підбиваючи підсумки досліджуваної теми, варто звернути увагу на те, що книговидавнича діяльність І. Федоровича (Федорова) на українських землях та видання Острозької Біблії суттєво вплинули на релігію, культуру та освіту України. Це ті історичні факти, які не викликають наукових дискусій та оцінюються як масштабні та непересічні події із виключно позитивними наслідками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук М. Про дофедорівське книгодрукування в Україні. *Вісн. Кн. палати*. 2000. № 9. С. 29—33.
2. Бондар Н. Філігранологічний аналіз примірників Острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 288—302.
3. Бондар Н. Примірники Острозької Біблії у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Укр. Археограф. щоріч. Нова сер.* Вип. 8—9. Київ — Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2004. С.139—154.
4. Бондар Н. П. Історико-книгознавче дослідження видань І. Федорова та П. Мстиславця : філігранологічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 27.00.03 — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / Бондар Наталія Петрівна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; [вик. у НБУВ ; наук. кер. Л. А. Дубровіна]. Київ, 2011. 26 с.
5. Васьківська О. Друкар книг, перед тим небачених, та книгодрукування на Україні XVI — XIX століттях. *Вісн. Кн. палати*. 2009. № 1. С. 38—41.
6. Вздутьська В. Таємниці української Біблії. *Сл. просвіти*. 2006. 16—22 берез. С. 4—5.
7. Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. Москва : Книга, 1988. — 310 с.
8. Губко О. До початків українського друкарства. *Архіви України*. 1969. № 3. С. 12—18.
9. Гудзяк Б. Острозька Біблія в контексті українського релігійно-культурного відродження кінця XVI століття. *Наук. зап. Остроз. Акад. : виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України*. Острог, 2000. Т. 3. С. 17—25.

10. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів : Вища шк., 1974. 327 с.
11. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : кн. перша (1574—1700 рр.). Львів : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1981. 135 с.
12. Запаско Я. П. Початки українського друкарства. Львів : «Центр Європи», 2000. 222 с.
13. Запаско Я. П. Львівські стародруки: книгознавчий нарис. Львів : Каменярь, 1983. — 175 с.
14. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні. Історія та сучасний стан : навч. посіб.. — Львів, 2002. 268 с.
15. Ільїн О. Брестська Біблія — одна з причин створення Острозької ? *Наук. зап. Остроз. Акад.* : виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Острог, 2000. Т.3. С. 30—31.
16. Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. Київ : Вища шк., 1989. 240 с.
17. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів : Вища шк., 1983. 155 с.
18. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Вища шк., 2002. 519 с.
19. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України. Вип. 1. Видання Івана Федорова; укл.: Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис. Львів, 1993. 73 с.
20. Клименко О. З. Друкований буквар в Україні XVI — початку XX ст.: історико-книгознавче дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / Клименко Оксана Зіновіївна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; [вик. в Українській академії друкарства ; наук. кер. О. В. Антоник]. Київ, 2001. 17 с.

21. Колосовська О. М. Колекція кириличних стародруків у бібліотеках Народного дому у Львові. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського НАН України*. Київ, 2000, № 4. С. 124—131.

22. Ковальський М. Етюди з історії Острога : нариси. Острог : Остроз. акад., 1998. 211 с.

23. Ковальчук Г. Збереження книжкових пам'яток. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського НАН України*. Київ, 2001. Вип. 7. С. 44—49.

24. Ковальчук Г. І. Книгознавство та дослідження історії книги в Україні [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2007. Відомості також доступні в мережі інтернет: <http://www.history.org.ua/index.php?termin=Knygoznavstvo>

25. Ковальчук Г. Острозька Біблія. Іст. календар. 2001. Вип. 7. Київ, 2001. С. 323—325.

26. Ковальчук Г. Острозькій Біблії — 420. *Бібл. вісн.* 2001. № 6. С. 48—51.

27. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посіб.; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2011. 100 с. : іл.

28. Ковальчук Г. І. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880—1957) : біобібліогр. нарис ; Нац. парлам. б-ка України. Київ, 1995. 43 с. (Видатні діячі української книги ; вип. 4).

29. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні і цінні книжки) в бібліотечних фондах; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2004. 643 с.

30. Колосовська О. М. Дослідження та колекціонування стародрукованої кириличної книги в Галичині (кінець XVIII — перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 — книгознавство, бібліотечознавство, бібліографознавство / Колосовська Ольга Михайлівна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; [вик. у НБУВ ; наук. кер. Л. А. Дубровіна]. Київ, 1998. 17 с.

31. Кралюк П. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. Острог : Острозька академія, 2006. 123 с.
32. Кралюк П. Острозька Біблія як форпост православно-слов'янського світу. *День*, 2008. № 176. С. 8.
33. Кралюк П. Королева української книги. *Волинь моя* : журн. міжнар. громад. об-ня «Волинське братство». Київ, 2006. Вип. 6. С. 17—24.
34. Кралюк П. Контекст передмов до Острозької Біблії. *Наук. зап. Остроз. акад* : виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Острог, 2000. Т. 3. С. 32—37.
35. Курас І. Українські першодруки в дослідженнях вітчизняних учених. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ : НБУВ, 2000. Вип. 4. С. 5—12.
36. Лабинцев Ю. Острозьке книгодрукування й сьогодення *Світогляд*. 2012. № 3. С. 6—11.
37. Литвинова Л. А. Колекційні фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-книгознавча тематика дисертаційних досліджень (1993—2011). *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 249—267.
38. Лосієвський І. Я. Діяльність Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка з формування, збереження та розкриття колекцій пам'яток писемності та друку: історія, традиції, новації. *Зб. наук. пр.* ; Харків. держ. наук. б-ка імені В. Г. Короленка. Харків : ХДНБ, 2012. Вип. 6. С. 88—113.
39. Лосієвський І. Я. Зібрання інкунабулів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ : НБУВ, 2003. Вип. 10. С. 63—67.
40. Ляхоцький В. П. Видавнича, архівно-археографічна та бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08 — книгознавство, бібліотекознавство,

бібліографознавство / Ляхоцький Володимир Павлович ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2001. 28 с.

41. Ляхоцький В. Просвітитель : видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона); Держ. ком. архівів України, УДНДІАСД. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. 528 с.

42. Маслов С. І. Інструкція для опису видань, що вийшли на території Радянської України XVI — 1825 р. / [підгот. до публ. Г. І. Ковальчук]. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ : НБУВ, 2000. Вип. 4. — С. 49—64.

43. Митрополит Іларіон (Огієнко). Істрія української православної церкви [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.apologet.kiev.ua/biblioteka/28-istoriia-tserkvy/ukrajinska-tserkva-narisi-z-istoriji-ukrajinskoji-pravoslavnoji-tserkvi/516---1581-.html>.

44. Міщук С. М. Наукове описування рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX — 30-ті роки XX століття). Історіографія. Бібліографія; відп. ред. Л. А. Дубровіна. Житомир : Полісся, 2011. 184 с.

45. Немировский Е. Л. Каталог украинской старопечатной книжности. *Книга : исслед. и материалы*. Москва : Наука, 1986. Сб. 52. С. 190—195 Рец. на кн.: Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків виданих на Україні. Львів : Вища школа, 1981—1984.

46. Немировский Е. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. Москва: Книга, 1974. 224 с.

47. Немировский Е. Острожская Библия: как находили и вводили в оборот самое знаменитое издание Ивана Федорова. *Федоровские чтения*. Москва: Наука, 2005. С. 89—166.

48. Низовий М. «Чи було книгодрукування в Україні до Івана Федорова?». *Вісн. Кн. палати*, 2006. № 9. С. 32—37.

49. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Київ, 2000, № 4. 286 с.

50. Новосілецький А. Острог на Волині : наук.-попул. нарис з найдавніших часів до початку ХХ ст. Острог : Остроз. акад., 1999. 160 с.
51. Овчінніков В. Історія книги: еволюція книжкової структури. Львів: Світ, 2005. 420 с.
52. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. 448 с.
53. Острозька Біблія знову побачить світ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/CULTURE/ostrozka_bibliya_znovu_pobachit_svit-37012.html
54. Острозька Біблія 1581 р.: текст і контекст [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.simya.com.ua/articles/45/8102/>.
55. Острозька давнина: дослідження і матеріали ; під. ред. І. Мицько. Львів, 1995. 401 с.
56. Острозька та Києво-Могилянська академії: посіб. для студ. Острог, 2001. 45 с.
57. Острозькі просвітники XVI — ХХ ст. ; ред. кол.: І. Д. Пасічник та ін. Острог, 2000. 298 с.
58. Пасічник І. Культурно-освітня діяльність Острозької академії в інтерпретації Івана Франка. *День*, 2006. 2 верес. С. 5.
59. Почапська Л. Історія розвитку українського друкарства. *Вісн. Кн. палати*, 2000. № 11. С. 24—28.
60. Перші книгознавчі читання : зб. наук. пр., Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 1997. 148 с.
61. Рожко В.Є. Острозька Біблія в науковій спадщині блаженної пам'яті Митрополита Іларіона. *Наук. зап. Остроз. акад* : Т. 3. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Біблія на теренах України. Острог, 2000. С. 54 — 60.
62. Рожко В. Українське православне книгодрукування на Волині XVI — XVIII ст. : місто Острог — колиска українського православного книгодрукування в XVI — XVII ст. *Українське православне книгописання і*

книгодрукування історичної Волині XI—XX століття. Луцьк, 2005. Розд. III. С. 90—106.

63. Савка М. До історії книгодрукування на Україні. Архіви України, 1972. № 2. С. 26—34.

64. Словник книгознавчих термінів ;уклад.: В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук [та ін.]. Київ : Аратта, 2003. 160 с.

65. Сулима В. Біблія і українська література: навч. посіб. Київ : Освіта, 1998. 400 с.

66. Татомир О. Поляки про Острозьку Біблію. *Літопис Волині* : наук.-попул. зб. волинознавства. Вінніпег, 1988. Вип. 15. С. 85—88.

67. Тимошик М. С. Зародження та етапи поширення друкарства в світі : текст лекції для студ. Ін-ту журналістики з курсу «Історія вид. справи»; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2002. 34 с.

68. Тимошик М. Історія видавничої справи : підручник. Вид. 2-ге, випр. Київ : Наша культура і наука, 2007. 496 с.

69. Тимошик М. Книги Святого Письма українською мовою; до історії перекладу і видання. *Друкарство*, 2000. № 1. С. 10—15.

70. Тимошик М. Князь Костянтин Острозький та його Біблія. *Друкарство*. 1999. № 5. С. 8—11.

71. Тимошик М. Нове народження Острозької Біблії. *Уряд. кур'єр*, 2007. 3 лют. С. 8.

72. Тимошик М. С. Раннє українське друкарство (XV—XVII ст.) : текст лекції для студ. Ін-ту журналістики з курсу «Історія вид. справи»; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2002. 33 с.

73. Тимошик М. С. Українські друкарі та їхня роль у ствердженні вітчизняної школи редагування і видавничої справи : текст лекції для студ. Ін-ту журналістики з курсу «Історія вид. справи»; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2002. 23 с.

74. Франко І. Причинок до студій над Острозькою Біблією. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ, 1982. Т. 37. Літературно-критичні праці (1906—1908). С. 388—401.

75. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 — 17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2005. 332 с.

76. Шевчук В. Муза Роксоланська : українська література XVI — XVIII століть : у 2 кн. Кн.1. Ренесанс. Раннє бароко. Київ : Либідь, 2004. 400 с.

77. Яремчук Н. Містерія «Острозької Біблії» : перша в слов'янському світі повна друкована книга Святого Письма — «Острозька Біблія» — з'явилася 1581 року. Нині їй виповнюється 420 літ. *Укр. культура*, 2001. — № 4—5. С. 40—41.

ДОДАТКИ

Додаток А

Розвиток друкованої книги в Україні у XVI столітті

«Апостол» Івана Федоровича (1574 р.)

Острозька Біблія (1581 р.)

